

In gesprek over de preek

Protestantse Kerk

Een handreiking voor het gesprek over de preek in de gemeente en in de kerkenraad

Deze illustratie is een 100-woorden-samenvatting van het document die gemaakt is met gebruik van de website www.wordle.net

De foto op de voorkant is van de preekstoel van de Protestantse gemeente in Enkhuizen en beeldt de wonderbaarlijke visvangst uit. De foto is gemaakt in 2007 en eigendom van de beeldbank van de Protestantse Kerk in Nederland.

Deze brochure is gratis te downloaden van onze website www.pkn.nl. Via <http://webwinkel.pkn.nl/> is het mogelijk deze brochure tegen een vergoeding van € 12,50 in gedrukte versie te bestellen.

Inhoud

1	Voorwoord door dr. A.J. Plaisier	4
2	Inleiding	5
3	'Spreek Heer, uw gemeente hoort..' De preek als Woord van God?	7
4	Hoe actueel is de preek?	11
5	Missionaire preken en missionaire diensten	14
6	Luisteren naar de preek	17
7	Inclusief preken: preken zodat je niemand uitsluit	20
8	Kerk is geen theater, theater is geen kerk	23
9	Wat is een goede preek?	26
10	Hoe bereidt de predikant de preek voor?	29
11	Voorwaarden bij het spreken over de preek	33
12	Modellen voor het gesprek in de gemeente en in de kerkenraad	35
13	'Preekje' in jongerenvieringen	40
14	Om verder te lezen	43
15	Vragenlijst: ervaringen met de bespreking	44

1 Voorwoord

Door Arjan Plaisier

In de protestantse traditie neemt de preek vanouds een centrale plaats in de eredienst in. God spreekt tot de gemeente door de levende verkondiging. De kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland geeft in artikel I aan dat: 'de kerk is geroepen om het Woord te horen en te verkondigen'.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de preek in onze Protestantse Kerk steeds weer volop in de aandacht staat. Dit blijkt onder meer uit de beweging 'Passie voor preken', studies en dissertaties en hernieuwde aandacht in de opleiding tot predikant en de preekwedstrijd 'Preek van het jaar'.

Aan de kant van de kerkgangers is er een duidelijk verwachtingspatroon ten opzichte van de preek. Een onderzoek van Ciska Stark laat zien dat de kerkgangers vooral verlangen dat de voorganger in de preek een verbinding legt tussen de wereld van de bijbel en hun eigen wereld, zodat de preek hen zicht geeft op het verstaan van een Woord van God voor hun totale bestaan.

Enige tijd geleden constateerde het generaal college van visitatoren dat in de kerkenraad en gemeente een zekere verlegenheid bestaat om met elkaar in gesprek te zijn over de inhoud en kwaliteit van de prediking.

Het is duidelijk dat de predikant verantwoordelijk is voor de bediening van het Woord en de verkondiging van het Woord in de wereld. De andere ambten in de kerkenraad zijn mede verantwoordelijk voor de bediening van het Woord maar dit blijft doorgaans beperkt tot de formele kant van de zaak. In het consistoriegebed voor en soms ook na de dienst en in de handdruk bij de aanvang en de afsluiting van de dienst. Ook de betrokkenheid van de gemeente is nogal eens gering.

Hoe kun je op een goede en opbouwende manier met elkaar in gesprek gaan over de preek? Deze handreiking wil daar een bijdrage aan geven. Het materiaal dat u erin vindt, is bruikbaar voor gesprekken in de kerkenraad maar ook voor gespreksavonden in de gemeente.

Hopelijk dient deze handreiking zo de betekenis van de preek in de gemeente. Opdat de levende stem van God gehoord mag worden in het leven van mensen van vandaag.

Dr.A.J.Plaisier is scriba van de Protestantse Kerk in Nederland

2 Inleiding

Door Jac Franken

2.1 Waarom deze brochure?

De preek is een kroonjuweel van de protestantse traditie en de prediking is een van de kerncompetenties van de predikant. Een flink deel van zijn of haar werktijd gaat hierin zitten. Daarnaast is voor de kerkgangers het luisteren naar de preek een belangrijk onderdeel van de eredienst. Een geregeld en goed georganiseerd gesprek in de kerkenraad en in de gemeente over de preek kan bijdragen aan het verhogen van de kwaliteit, van het preken én van het luisteren. Zijn we daarover wel voldoende in gesprek in de kerkenraad, met de predikant en met de gemeente? De resultaten van de gesprekken over de preek kunnen vertaald worden in het kerkenraadsbeleid: wat voor gemeente zijn wij, wat betekent dit voor onze eredienst en wat verwachten wij in dit verband van de prediking?

2.2 Evaluatie?

Tegelijk maken we een afgrenzing. Het gesprek over de preek dat we hier beogen is geen functioneringsgesprek met de predikant. Het is evenmin een vaktechnische evaluatie van de kwaliteit van het theologische, exegetische of spirituele vakwerk van de predikant. Ook is het geen evaluatie of de hoorders wel goed en ontvankelijk luisteren.

Want hoe evalueer je nu of de preek het Woord van God is? Je kunt hoogstens nagaan of de preek mensen raakt en welke hoorders de preek ervaren als een Woord van God. En hoe zou je kunnen nagaan wat de impact is van preken op het algemeen welbevinden en het gedrag van individuele mensen en de samenleving als geheel. Onderzoeken naar vrijwilligerswerk wijzen uit dat Protestantse kerkgangers meer dan andere Nederlanders actief zijn als vrijwilligers binnen en buiten de kerk. Dat zou een effect kunnen zijn van het geregeld horen van een preek. Maar dat in een evaluatie aantonen is niet wat we met deze handreiking beogen.

2.3 Wat staat er in?

Na een algemene inleiding over de preek volgen verschillende artikelen die elk met een eigen invalshoek naar de preek en de rol van de predikant en de hoorder kijken. Het zijn als het ware ideaalplaatjes en ze zijn te gebruiken om als predikant en als hoorder of als kerkenraad, helder te krijgen wat je de belangrijkste eisen vind waaraan een preek moet voldoen. Aan elk hoofdstuk zijn gespreksvragen toegevoegd en is op zichzelf te gebruiken. Daarna volgen enkele hoofdstukken die een handreiking geven voor het gebruik van dit materiaal in de vorm van 'een gesprek over de preek'. Tenslotte suggesties om verder te lezen. We vragen U als lezer om ons terug te melden óf en hoe u deze bundel gebruikt en wat het u oplevert en wat U ervan vindt. Daarvoor voegen we een vragenlijst toe.

2.4 Hoe te gebruiken?

Er zijn verschillende manieren om in de gemeente in gesprek te zijn over de preek. Dat kan bijvoorbeeld na de dienst, op een gemeenteavond, in een reeks gespreksavonden, met jongeren, op een kerkenraadsdag of één keer per jaar in een kerkenraadsvergadering.

Het is noodzakelijk dat de doelstelling van het gesprek helder is, zie daarvoor hoofdstuk 11.

Voor een gesprek in de kerkenraadsvergadering zijn de met name de 'gespreksvragen' in hoofdstuk 12.3 bruikbaar. Voor een reeks van avonden kunt U een selectie van de inhoudelijke

artikelen in deze brochure als uitgangspunt nemen. Het gaat in de gesprekken altijd om de eigen gemeente en de preken van de eigen predikant. Als de gemeente vacant is dan is de invalshoek wat algemener. Iedere vorm van gesprek is anders en vraagt om een goede voorbereiding en een heldere doelstelling. Een gemeenteadviseur kan U advies en ondersteuning geven bij de voorbereiding en uitwerking.

Ds. J. Franken is beleidsmedewerker bij het Expertisecentrum van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland en redigeerde deze bundel

3 'Spreek Heer, uw gemeente hoort..' De preek als Woord van God?

Door Ciska Stark

Dit artikel geeft een overzicht van opvattingen over de preek in de protestantse traditie.

3.1 Kroonjuweel

Wie een protestantse kerkdienst bijwoont, merkt dat de preek daarin een belangrijke plaats heeft. In orthodoxe gemeenten van gereformeerde snit is het zonneklaar: de preek is het kloppend hart van de kerkdienst en duurt ruim een half uur. De liturgie vóór de preek heeft een inleidend karakter en na de preek een uitleidend karakter. Alles cirkelt in feite om de preek. In een meer oecumenisch getinte dienst, die zich beweegt op het ritme van het liturgisch jaar, is de preek eerder te zien als één van de onderdelen van de dienst. Maar al staan bij zulke diensten de schriftlezingen, gebeden en de tafelviering in een sterk onderlinge samenhang, men acht uitleg en verkondiging in de vorm van een preek, onontbeerlijk. In een meer evangelisch getoonzette dienst zien we dat lofprijzing en aanbidding vanaf het begin van de dienst een zelfstandige plaats inneemt, maar het bereidt de gemeente wel voor op het horen van het woord van God. Wanneer de laatste klanken van de lofverheffing langzaam wegsterven, luistert de gemeente geconcentreerd naar schriftlezing en prediking. Een enigszins andere insteek vinden we in kerkdiensten in tehuizen en instellingen. Daar valt wellicht iets meer accent op het symbolisch handelen, bijvoorbeeld in het ontsteken van gebedslichtjes, dan op de prediking als zodanig. Bovendien komen in zulke situaties vaker dialogische preekvormen voor. Niettemin is de preek in zulke diensten een onvervreemdbaar element van de viering en is niet zelden aan de preek datgene af te lezen, wat de viering tot maatwerk maakt.

We kunnen zonder overdrijving stellen dat de preek een handelsmerk, of zelfs het kroonjuweel van de protestantse kerkdienst vormt, zij het altijd in samenhang met andere onderdelen van de liturgie. Centraal daarbij is de binding met de bijbel, de bijbel als vorm van Woord van God.

3.2 Bijbels perspectief van de prediking

De protestantse voorkeur voor prediking heeft een lange traditie, die wortelt in de Schrift zelf. In de orale cultuur van het Oude Testament is sprake van mensen die woorden van God ontvangen of menen te ontvangen. Het zijn profeten en priesters die het Gods orakel toepassen op de situatie van het volk of van het individu. Zij zijn het die openbaring van God vertolken in een mondelinge overleveringscultuur van vertel- en uitlegtradities. Het Nieuwe Testament kunnen we zien als weerslag van zo'n cultuur, als prediking. Maar ook prediking als zodanig komt erin voor: Lucas beschrijft beeldend hoe Jezus, beïnvloed door de Geest, de Schriften uitlegt in de synagoge. Zijn verklaring is directe actualisatie: 'Vandaag hebben jullie deze schrifttekst in vervulling horen gaan'. (Luc. 4:21) Juist door deze actualisatie en door het toepassen van de tekst op de situatie van de synagogebezoekers en op zijn eigen persoon, roept zijn prediking niet alleen volmondige instemming, maar tevens radicale weerstand op. Een treffend voorbeeld dus van de manier waarop in prediking het woord op een kritische wijze op de werkelijkheid betrokken wordt. Als het goed is, brengt prediking de bijbel en de actualiteit met elkaar op spanning. Wet én evangelie, troost én confrontatie vragen om een zorgvuldige en theologisch afgewogen balans, al naar gelang het moment daarom vraagt. Het Woord van God is nooit af en klaar, want de Eeuwige spreekt nog altijd voort.

3.3 Verschillende vormen van prediking

Opvallend is dat in het nieuwe testament verschillende termen gebruikt worden voor vormen van prediking:

- *Verkondiging of proclamatie*, dat is de directe aanspraak vanuit het evangelie met een boodschap van Godswege, zoals: De Heer is waarlijk opgestaan. Niet de voorganger of zijn beleving staat centraal, ook niet de hoorder en haar beleving, maar het heilsfeit. Dit leidt tot een op overtuiging gerichte prediking, met een sacramentele dimensie, waarin mensen direct, van Godswege vrijspraak en genade of oordeel wordt aangezegd. Hierbij valt de preek dus vrijwel samen met het Woord van God.
- *Getuigenis*, de persoonlijk getoonzette verslaggeving van de directe of indirecte getuigenis van het evangelie. De getuige of predikant appelleert aan eigen ervaring en betrouwbaarheid, zoals Paulus in 1 Korintiërs 15: 8 vv. De emotionele dimensie van het getuigenis is een belangrijk middel in deze vorm van prediking. Het Woord van God wordt 'verpersoonlijkt' in het getuigenis van de prediker.
- *Onderwijs*, zoals in de Pinksterprediking van Handelingen 2 waar Petrus de rol van Christus vanuit de Schriften afleidt. Hier is de prediker vooral de leraar. De prediking focust vooral op cognitieve, maar ook op mystieke kennis van het Woord van God en inzicht in de wil van God, met de hoop dat kennis en inzicht tot instemming en gehoorzaamheid zullen leiden.
- *Opwekking*, dat is vertroosting en appel, vermaning en aanmoediging tegelijkertijd. Een voorbeeld is dat Paulus in Romeinen 12 de gemeente oproept om in het spoor van Christus te blijven en hij hun allerlei specifieke aanwijzingen geeft voor de levens- en geloofspraktijk. Prediking is hier vooral 'doorvertalen' van het Woord van God in eigentijdse situaties.
- *Gesprek oftewel homilie*. In de nieuwtestamentische brieven gaan prediking en het wederkerig geloofsgesprek vaak in elkaar over. Dat geldt met name voor de prediking van Jezus zelf, in gesprek met leerlingen en leermeesters van Israël. Je zou kunnen zeggen dat bij deze vorm het Woord van God zich gaandeweg, in de onderlinge dialoog toont en kenbaar maakt.

Voor onze tijd is van belang dat we erkennen dat er al in de bijbel verschillende spreek- en preekvormen voorkomen en dat er geen sprake is van een volstreekte vereenzelving van het woord van de prediking met het Woord van God. Er zit altijd enige ruimte of een schakel tussen, namelijk de mens. Maar bemiddeld door de Heilige Geest, komen beide wel in elkaars verlengde te liggen. Calvijn zegt hiervan: God past zich aan mensen aan door hen door Woord en Geest op hun eigen taalniveau aan te spreken.

Waar de orale cultuur langzamerhand meer en meer plaatsmaakt voor een schriftcultuur, wordt prediking vooral interpretatie van geschriften. De vraag is niet langer: wat heb je via-via gehoord, maar: wat staat er? Zo zien we verschillende uitlegtradities ontstaan, waarbij niet alleen een letterlijke of historische, maar ook een morele, mystieke of allegorische uitleg het kader voor de betekenisgeving kan vormen. Al naar gelang de theologische voorkeur of confessionele traditie, ligt er meer nadruk op de ene of de andere invalshoek.

3.4 De preek als sacrament

In de Middeleeuwen werd binnen de Rooms Katholieke Kerk vrijwel uitsluitend door de bisschoppen gepreekt. Gewone parochiepriesters preekten niet of nauwelijks. De prediking werd niet beschouwd als heilsnoodzakelijk maar het sacrament van de eucharistie

daarentegen wel. In de late Middeleeuwen ontstonden bewegingen van rondreizende bedelorden en boetepredikers, die diensten zonder eucharistie hielden en waarbij de openbare, publiekelijke prediking centraal stond. Men zou kunnen zeggen dat de reformatoren bij deze traditie aansloten, hoewel de misliturgie zeker niet compleet overboord ging. De opkomende leescultuur en beschikbaarheid van het gedrukte woord stimuleerden de belangstelling voor bijbel en uitleg. Zo tekende zich in de Reformatietijd een verschuiving ten opzichte van de plaats en functie van de prediking af. Dat is het meest zichtbaar af te lezen aan de opstelling van de preekstoel, die in protestantse kerken even centraal kwam te staan als het altaar in de katholieke traditie. De prediking van zonde en genade, van boete en levensheiliging, werd een onmisbaar element van de protestantse traditie. Het betekende ook kritiek op de ambtelijke vereenzelviging van persoon, instituut en heilsbemiddeling. De prediking democratiseerde: in kringen van de Radicale Reformatie (de Doopsgezinden) werd de prediking niet gekoppeld aan een ambt maar toevertrouwd aan degenen die daartoe vanuit de gemeente de opdracht kregen. In minder radicale kringen werd meer gewicht gehecht aan een speciaal opgeleide academische voorganger die belast werd met de schriftuitleg. Maar het feit dat de bijbel zelf in principe beschikbaar kwam voor allen, maakte dat het woord van een prediker altijd kon en mocht rekenen op een kritisch tegenover vanuit de gemeente. Dat laatste is een essentieel element van de reformatische prediking: spreek Heer, de geméente hoort. De prediking geeft de gemeente woorden en levensvormen voor haar geloof.

3.5 Prioriteit voor de preek

In de huidige tijd is opnieuw van een overgang sprake, nu niet van een orale naar een schriftcultuur, maar van een schriftcultuur naar een multi-mediacultuur. Dat zal ons vragen om opnieuw de plaats en functie van de preek te doordenken en vormen te vinden die een kritische brug slaan tussen de bijbel en de actualiteit van ons leven. Ik zie dan met name nieuwe kansen voor vormen van 'publiekelijke' prediking en ook voor prediking zonder de liturgische inbedding of met een andere liturgische bedding dan welke wij gewend zijn. Voor bezinning op de huidige vormen van prediking binnen de kerkdienst, blijft echter van belang om te bedenken welke prioriteit de preek (nog) heeft.

Natuurlijk is de preek niet de enige reden waarom mensen op zondag de kerk bezoeken. Onderzoek wijst uit dat minstens twee andere motieven meespelen. Ten eerste komen mensen om een gevoel van saamhorigheid te beleven. De kerkgangers ervaren dat gevoel tijdens de dienst vooral in de samenzang en wanneer het gebed de gemeente samensmeedt in goede en slechte tijden. Als tweede geldt dat mensen komen om bemoedigd te worden door een zichtbaar ritueel zoals de zegen. Een gebaar dat soms meer zegt dan vele woorden.

Maar meer nog dan om bovenstaande redenen, blijken protestantse kerkgangers vooral naar de kerkdienst te komen voor de prediking. Men vindt het prima als de preek af en toe overgeslagen wordt, bijvoorbeeld in een Taizé-dienst. Of als er theater, stilte of juist gesprek in plaats komt van de traditionele preek. Maar als het erop aankomt, willen de kerkgangers gewoon regelmatig een goede preek horen. Waarom willen ze dat? Omdat ze naar de kerk komen, om iets van God te ervaren. Misschien ervaren ze God op andere manieren en andere plaatsen, wandelend in de natuur of in een goed gesprek met een vriend 's avonds laat in het café. Tijdens een kerkdienst zullen ze zich wellicht door God geraakt weten in muziek of een gebed. Maar dat neemt niet weg dat protestantse kerkgangers van de preek verwachten dat die hen op bijzondere wijze verbindt met een woord van Godswege. Dat ze geraakt worden, niet zozeer door de prettige toon van de voorganger of de meeslepende manier waarop het thema wordt gebracht, maar doordat de prediking het moment is waarop hun eigen leven

gespiegeld wordt aan de Heilige Schrift. Kerkgangers rekenen erop dat er in de preek een lijn gelegd wordt tussen hun dagelijks leven en hun geloofsleven. Ze hopen herkenning te vinden en bemoedigd te worden in hun geloof, maar ze hopen ook iets nieuws te horen, een nieuw perspectief te ontvangen en nieuw inzicht op te doen voor hun levensoriëntatie. Ze hopen op een woord dat iets van zin toevoegt aan hun eigen ideeën en gedachten. Een woord dat soms confronterend kan zijn, maar hen raakt in het diepst van hun ziel. Een woord dat hen niet loslaat en hen als het ware toevalt als genade. De kerkganger hoopt het timbre van Gods' stem te ontwaren in de preek.

3.6 De Heilige Geest als belofte

Protestanten beseffen daarbij heel goed dat het niet God zelf, maar de voorganger is die in de preek tot hen spreekt. Zij kennen de voorganger met al haar hebbelijkheden en onhebbelijkheden en weten hoezeer de prediking mensenwerk is. Ze hebben begrip voor een voorganger die communicatief niet zo sterk is in de prediking, maar wel trouw en professioneel te werk gaat in het individuele pastoraat. Ze zijn vertrouwd geraakt met de voorkeuren van hun predikant en voelen haarscherp aan of de voorganger eerlijk is ten opzichte van zichzelf en de gemeente. Ze realiseren zich bovendien dat ze zelf niet altijd openstaan voor een woord dat hen misschien tegensprekt en ze zijn bevooroordeeld voordat ze nog maar iets gehoord hebben. Een psycholoog zou hierbij kunnen zeggen dat het op grond van de karakterstructuur van de prediker of van de kerkgangers, voor een belangrijk deel valt te voorspellen wat de één gaat zeggen en wat de ander vervolgens zal horen. Toch is daar theologisch niet alles mee gezegd en is het geheim van de prediking er niet mee afgedaan. Een protestantse preek is geen vrijblijvende toespraak, noch voor de voorganger, noch voor de hoorders. Een preek als vorm van actualisering en schriftuitleg gaat immers vergezeld met het gebed om de leiding van de Heilige Geest, in een specifiek gebed bij de opening van het Woord of in een gebed van de zondag. Daaronder ligt het geloof dat de Heilige Geest zowel het spreken van de voorganger alsook het luisteren van de gemeente kan en wil beïnvloeden. De Geest van God is de Geest die God en Christus representeert in onze wereld, maar ook de Geest die in het hart van de mens het geloof kan wekken. Opdat ze dat in hun 'handel en wandel' tot uitdrukking brengen. Dat blijft het doel van de prediking.

3.7 Gespreksvragen

- Welke van de drie typen van kerkdiensten herkent u in uw gemeente? In hoeverre staat de preek in uw gemeente centraal in de viering?
- Wat zijn de kansen en onmogelijkheden in onze tijd van de vijf verschillende nieuw testamentische concepten van prediking?
- Verwacht u dat u door God wordt aangesproken in de preek? Waarom wel of niet?

Over de auteur:

Dr. Ciska Stark is docent praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit in Kampen, predikant in de Protestantse Kerk in Nederland en waarnemend rector van het Doopsgezinde Seminarium aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Zij promoveerde in 2005 op een onderzoek naar de prediking, getiteld: Proeven van de preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de prediking als Woord van God.

4 Hoe actueel is de preek?

Door Bert Altena

Dit artikel schetst een aantal kenmerken van een goede en actuele preek.

4.1 Verwachtingen

Mensen die naar een preek luisteren, doen dat met verschillende verwachtingen. De één hoopt daarin het Woord van God te horen, een aanspraak die bemoedigt en troost. Een ander vindt het interessant om een moeilijke tekst uitgelegd te krijgen, met uitleg over achtergrond en verbanden. Weer een ander is vooral benieuwd hoe de predikant(e) de tekst waarover gepreekt wordt toepast op de hedendaagse tijd. Bij de meeste preekhoorders zullen deze verschillende verwachtingen allemaal min of meer tegelijk meespelen, waarbij het accent op de een of andere verwachting bepaald wordt door persoonlijke en kerkelijke achtergrond. Maar dat een preek actueel moet zijn, daar is iedereen het wel over eens. Voor veel hoorders is dat de belangrijkste eis die zij aan een preek stellen. Ze hopen iets te horen dat hen helpt bij hun eigen dagelijkse leven. Een preek die relevant is voor hun eigen bestaan, als mens en als gelovige.

4.2 Verbinden van onze leefwereld met de tekst

Een goede preek is niet opgesloten in het verleden, maar maakt openingen naar het heden en verbindt de leefwereld van mensen met de wereld van de tekst en bijbelse verhalen. Dat is een verlangen van alle betrokkenen in het preekproces, zowel van de hoorders als van de prediker. Het is ook het 'verlangen' van de tekst, als je dat zo zou kunnen uitdrukken. De bijbel is niet geschreven om te informeren, maar vooral om mensen te raken, tot geloof te bewegen. Waar die levende verbinding niet tot stand komt, blijft het een dode letter. De vraag is hoe de preek aan zo'n levende verbinding kan bijdragen.

De voorbereiding van een preek begint dikwijls met een uitvoerige studie van de betreffende Bijbeltekst in al zijn facetten. De vraag wat zo'n tekst in de huidige situatie oproept of te zeggen heeft, is een vraag die meestal pas later in het voorbereidingsproces aan de orde komt. In veel preken is dat terug te horen. Eerst is er de uitleg, daarna de toepassing. Soms is die toepassing beperkt tot een kort slot van de preek, dat er een beetje bij lijkt te hangen. Niet zelden heeft de toepassing een sterk moralistische ondertoon.

Steeds meer predikers beseffen dat voor een goede preek de bezinning op de situatie van de hoorders (inclusief de prediker, als hoorder onder de hoorders!) van meet af aan een rol moet spelen in de voorbereiding van de preek. Het nadenken over de preek begint niet bij een bezinning op de tekst op zichzelf, maar met het nagaan hoe de tekst in de situatie waarin gepreekt gaat worden klinkt. Dat betekent dat het niet zozeer om de vraag gaat hoe de wereld van de Bijbeltekst verbonden kan worden met de eigen wereld, want dat veronderstelt toch nog een bepaalde volgorde, zoals in uitleg en toepassing. De vraag is eerder hoe wij vanuit onze eigen leefwereld tot de tekst komen. De tekst komt niet alleen op ons af, wij komen ook als het ware op de tekst af.

4.3 Een actuele preek

Een actuele preek is nog iets anders dan een preek die op de actualiteit ingaat. Mensen komen niet naar de kerk om daar van de voorganger in de preek zijn of haar visie op het (wereld)nieuws van de afgelopen week te horen. Het streven om actueel te zijn, kan soms op

een geforceerde manier gebeuren. Als een predikant al te nadrukkelijk op de actualiteit ingaat – vaak gebeurt dat aan het begin van de preek – om vooral een eigentijdse indruk te maken, dan heeft dat vaak een omgekeerd effect. De aandacht die in het begin op een sterke manier gewonnen is, verslapt al even snel als blijkt dat de actualiteit moet wijken voor een min of meer uitgebreide verklaring van de tekst(en). Een actuele preek is niet een preek die amechtig achter het laatste nieuws aanloopt. Op die manier loop je altijd achter en dat is ook niet waar hoorders naar verlangen.

Soms menen predikanten dat ze actueel zijn, als ze in hun preek ingaan op 'de hedendaagse cultuur' of 'de moderne mens'. Er wordt vaak op een globale manier gesproken, waarbij grote woorden soms niet worden geschuwd. Meestal gebeurt dat met een negatieve ondertoon, waarvan het de vraag is of daarmee de actualiteit van de preek is gediend. Als een predikant het over 'wij' heeft, betekent dat niet altijd dat iedereen zich daar ook in begrepen voelt. Het is belangrijk dat predikanten dat beseffen en dat hoorders hun kritische betrokkenheid koesteren. Een actuele preek is een preek waarin voelbaar en ervaarbaar wordt dat het gezegde aansluit bij de leefwereld waarin de hoorders zich bevinden, deze bepaalde groep hoorders, op deze bepaalde zondag in deze bepaalde tijd. Zo concreet mogelijk dus. Actueel is een preek die relevant is voor het eigen levens- en geloofsverhaal van betrokkenen. Als we de preek zien als een ontmoetingsgebeuren, waarin de werelden van tekst en hoorders elkaar treffen, dan is het criterium dat er van een echte ontmoeting sprake moet zijn. En uit een echte ontmoeting kom je anders dan je erin bent gegaan.

4.4 Persoonlijke betrokkenheid

Om het ontmoetingskarakter van de preek te bevorderen, is het van belang dat de predikant zich op een goede manier kan inleven in de belevingswereld van de hoorders. Dat vraagt een pastorale en theologische fijngevoeligheid. En het vraagt ook dat de predikant bereid is zijn eigen persoonlijke betrokkenheid in de preek in te brengen.

Hier zit de theologische scholing predikanten soms in de weg. Als ze geleerd hebben om de preek vooral als verkondiging te zien, hebben ze de neiging hun eigen rol in het preekproces te minimaliseren. In die opvatting zijn zij verkondigers, dienaars van het goddelijk Woord. Ze brengen de boodschap, maar zijn niet zelf de boodschap. Het gaat om het gezag van het Woord van God. De predikant 'bedient' het Woord, als een soort doorgeefluik, zonder persoonlijke inbreng.

Misschien is dat wat te karikaturaal gesteld? Het valt te hopen. Want er is bijna niets zo belangrijk in het communicatieproces van de preek als de persoonlijkheid van de predikant. Het is beter om dat te onderkennen en daar op een verantwoorde manier mee om te gaan, dan om dit feit theologisch te maskeren, waardoor het vaak ongewild des te sterker optreedt.

Wil er van een echte, creatieve, ontmoeting in het preekgebeuren sprake zijn, dan is het juist van belang dat de predikant zijn eigen betrokkenheid bij de wereld van de tekst en die van de hoorders (waar hij zelf deel van uitmaakt) actief inzet. Hoorders worden geraakt wanneer de predikant haar eigen geraaktheid inbrengt. Dat kan naar verschillende kanten uitwerken. Zowel in het positief geraakt zijn, als in de vragen, aarzelingen of twijfels die een bepaalde tekst oproept. Natuurlijk luistert het hier nauw. Het gaat niet om het etaleren van de persoonlijkheid van de predikant, maar om zijn of haar persoonlijk engagement. De preek is een persoonlijke vorm van geloofscommunicatie. Juist dat maakt de preek anders dan een lezing over een tekst. De prediker komt er zelf in mee. Alleen zo wordt er ruimte geboden voor een eigen, persoonlijke betrokkenheid van de hoorders bij de tekst, waarmee tegelijk de actualiteit van de preek is gediend. Een preek waarin de persoonlijke betrokkenheid van de predikant voelbaar

is, heeft meer kans om bij hoorders aan te komen. Het roept daarmee ook de hoorders op om na te gaan waar hun persoonlijke betrokkenheid ligt. Op die manier kan het leggen van de verbinding tussen de wereld van de tekst en de eigen actuele situatie worden bevorderd.

4.5 Respect voor verscheidenheid

Een actuele prediking is er ten slotte bij gebaat als in de preek recht gedaan wordt aan de verscheidenheid onder de hoorders. In de kerk was er vaak een eenheid, in denken, doen en beleven. Die eenheid - zo die er ooit al helemaal geweest is - is nu voorgoed voorbij. We leven in wat genoemd wordt een postmoderne cultuur. De grote eenheidsstichtende verhalen die zin aan het leven verleenden, waarvan het christendom er één is (was?) raken hun overtuigingskracht steeds meer kwijt. In plaats daarvan staan de verhalen zoals mensen ze individueel samenstellen, op basis van eigen ervaringen en voorkeuren. Ieder levensverhaal heeft daarbij een eigen kleur. In een postmoderne cultuur is er meer aandacht voor de verschillen dan voor de overeenkomsten. Want juist verschillen tussen mensen prikkelen de verbeelding en stellen vragen en uitdagingen aan je eigen levensverhaal.

Veranderingen in de cultuur zijn van invloed op de beleving op individueel niveau. Ook in de kerk en toegespitst op de preek, is dat te merken. Actuele prediking, waarin geprobeerd wordt op een bewuste manier een verbinding te leggen tussen de wereld van het geloof (de Bijbel, de traditie) en de leefwereld van hoorders, houdt daar rekening mee. Dat betekent een 'open' manier van preken, met ruimte voor eigen gedachten en gevoelens van hoorders. Een zoekende vorm van preken, niet één waarin de antwoorden al gegeven worden voordat de vragen goed zijn verkend. Een bescheiden vorm van preken, waarin de prediker niet met zijn gezag het gesprek dat ideaal gesproken aan de preek ontspringt, van te voren doodslaait. Een manier van spreken met respect voor de tekst, die daarin tot uiting komt dat in de preek niet het laatste of beslissende woord over de betekenis van de tekst wordt gezegd. Want ook de tekst, het Woord van God, is zoveel rijker dan dat onze beperkte uitleg daar volledig recht aan kan doen. Actueel preken is respectvol preken, met het oog op de hoorders, met het oog op de tekst, waarvan de betekenis mogelijkheden nooit uitgeput raken en daarom met respect voor de Heer waarvan gezegd wordt: *Elke morgen schenkt hij nieuwe weldaden* (Klgl. 3: 23) Over actualiteit gesproken!

4.6 Gespreksvragen

- Met welke verwachtingen, verlangens en vragen komen wij 'op de tekst af'?
- Hoe belangrijk vindt u het dat in de preek op de Bijbeltekst wordt ingegaan?
- Wat is voor u een 'actuele preek'? Waar moet deze aan voldoen?
- Wanneer hebt u het gevoel dat u zelf wordt aangesproken in een preek?
- Hoe beïnvloedt dat uw dagelijks leven?
- Vindt u het prettig als de predikant in een preek vragen openlaat of vindt u dat juist onbevredigend?

Over de auteur:

Dr. A. Altena is predikant van de Protestantse gemeente Assen-Noord en in 2003 gepromoveerd op een studie over de preek in een postmodern klimaat.

5 Missionaire preken en missionaire diensten

Door Wim Dekker

In dit artikel staat de vraag centraal waar een preek aan moet voldoen om mensen in hun hart te raken, ook als zij onbekend zijn met of vervreemd zijn van de christelijke traditie.

5.1 Vroeger en nu. Terugblik en rondblik.

Ik groeide op in Ermelo, een plaats op de Veluwe met vanouds meerdere stromingen. Daar werden van tijd tot tijd Open Deurdiensten gehouden. Ik vond het spannend om daar naartoe te gaan. Wat was er nu anders aan en wie kwamen daar allemaal? Ik herinner me een dienst met dr. J.J. Buskes als voorganger. Zijn thema was: Het geloof, een lift of een ladder? Het was vol met heel veel mensen, die je anders niet zag. Het heeft me vanaf die tijd niet meer losgelaten. Doen wij het dan met onze doorsnee diensten verkeerd? Waarom kwamen mensen wel naar die diensten met Buskes, terwijl ze anders zelden kwamen? Blijkbaar waren ze toch op zoek. Op zoek naar wat? Het geheim van Buskes en andere voorgangers was dat ze heel dichtbij de menselijke ziel en het 'echte' leven kwamen. Ze lieten zien, spraken daar met hartstocht en ontroering over, dat er Eén was, die zich om dit leven bekommerde, niet zoals het zou moeten zijn, maar zoals het werkelijk was, met alle verwarring, schuld, chaos, glorie en schande beide. En op de een of andere manier, wanneer dat existentiële moment bereikt werd in de preek, kwam de ontroering. Bij mij, maar precies zo bij die buitenkerkelijke, die van kerk en dogmatiek nooit chocola had kunnen maken, maar die wel diep in zijn ziel het verlangen had dat er toch misschien *lemand* groter dan wij allen in deze godvergeten wereld zou zijn, die ondanks alles van ons houdt en ons voor eeuwig in zijn armen sluit.

5.2 Postmoderne context

Nu maak ik een grote sprong naar het heden, naar John Burke, voorganger van Gateway Church, Austin. Hij vertelt dat hij aanvankelijk veronderstelde dat het in de bediening in een postmoderne generatie zou gaan om waarheid en relativiteit, de grote kwestie in de postmoderne filosofie: als er geen absolute waarheid is, heeft dan iedereen gelijk? En hoe kun je dan nog aankomen met de aanspraken op algemeen geldende waarheid van het evangelie? Maar bij nader inzien bleek een andere kwestie veel belangrijker, zegt Burke: de gebrokenheid en verwarring in levens. En hij formuleert drie kernwaarden voor de bediening binnen deze generatie: *authenticiteit* (geen holle vormen, maar echtheid, eerlijkheid, oorspronkelijkheid); *intimiteit en geborgenheid*; *spiritualiteit*. Verder zegt hij: creëer een cultuur, waarin genade en acceptatie ervaren mogen worden. Mensen voelen zich snel veroordeeld. Laat zoekers Gods genade ervaren. Creëer een cultuur van dialoog waarin mensen open met vragen en moeiten kunnen komen, mogen worstelen en twijfelen. Geef mensen alle tijd op hun spirituele zoektocht, forceer niemand in geloofskeuzes, maar vertrouw op de Heilige Geest.

5.3 Constante

Naar mijn overtuiging is deze nieuwe ontdekking tegelijk een constante. De gebrokenheid en verwarring in levens draagt thans een nieuwe postmoderne gestalte, maar de zaken zelf waren ook vijftig en honderd jaar geleden aan de orde. Verkondigers die daar echt op ingingen, hadden ook toen veel mensen onder hun gehoor die anders niet kwamen, omdat ze in de kerkelijk geformuleerde vragen en antwoorden niet hun eigen vragen en antwoorden proefden, hoewel die er misschien wel in verborgen zaten, maar niet herkend werden. Dat betekent dat

elke dienst missionair is waarin mensen zich ten diepste gekend en herkend weten en er mogen zijn met al hun ook vaak gecamoufleerde gebrokenheid en verwarring. Ze ervaren het echter als een bevrijding, wanneer die camouflage er van af gerukt wordt. In de kern gaat het om een liefdevolle en genadige ontmoeting van God met onze gebroken en verwarde zielen. De prediking is dan tegelijk heel ontdekkend en bevrijdend.

5.4 Randvoorwaarden

Rondom deze kern zijn een aantal andere zaken in onze tijd van belang.

In de eerste plaats is in de missionaire verkondiging de helderheid van het verhaal belangrijk, het redelijke vertoog. Wanneer het logische denken zich constant ergert aan verwarde uitspraken en vage waarheden is dat een belemmering.

In de tweede plaats is een existentiële verwoording belangrijk, weg van de kerkelijke en dogmatische en beschrijvende taal.

In de derde plaats is belangrijk dat de kerk een gemeenschap is die uitnodigend overkomt en die vertrouwen wekt wanneer men de zoektocht naar geloven wil voortzetten.

In de vierde plaats is het belangrijk meer verhalend te preken. De woordcultuur is geboren uit het elkaar verhalen vertellen en de bijbel is een boek vol van verhalen. Veel mensen die een objectiverend betoog niet begrijpen, krijgen door verhalen wel toegang tot de boodschap.

In de vijfde plaats kun je de christelijke vooronderstellingen en de betekenis van woorden als schepping, verzoening, voleinding niet meer als bekend veronderstellen. Veel mensen komen niet verder dan: 'Er zal hopelijk, misschien wel *lets* zijn'. Daar moeten we dus bij aansluiten en daar moeten we het over hebben.

5.5 Missionaire diensten. Niet op één manier.

Veel kerkdiensten zouden meer missionair kunnen zijn, dat wil zeggen meer toegankelijk voor niet geregelde kerkgangers dan thans het geval is, met name in de prediking.

Daarnaast pleit ik voor nog andere samenkomsten dan alleen de vertrouwde eredienst van de gemeente. Omdat de afstand tussen de vertrouwde kerkelijke cultuur, het taalveld van liturgie en verkondiging en de doorsnee Nederlander wel heel groot is geworden. Met sleutelen aan de bestaande dienst om die steeds laagdrempeliger te maken maak je brokken. Trouwe kerkgangers vervreemden en voor zoekers levert het niet veel op. Het wordt vlees noch vis.

Er zijn mensen voor wie een dominee in toga, het achter elkaar in banken zitten, de psalmen en het orgel alleen maar vervreemdend werkt. Het is daarom goed dat er diensten belegd worden met andere instrumenten en andere liederen, een andere sfeer. Met opwekkingsliederen, getuigenissen, gebedspastoraat en dergelijke bereiken evangelische gemeenten mensen die de bestaande diensten te stijf vinden, soms ook randkerkelijken. Maar het is niet het enige recept, want ook deze evangelische gemeenten in Nederland groeien nauwelijks meer.

Er zijn mensen buiten de kerk die best eens in een dienst dichterbij het geheim van geloven zouden willen komen, maar die niets hebben met de herrie van een band in de kerk. Zij zijn juist op zoek naar stilte, gewijde stilte, mogelijkheden om te leren mediteren, eenvoudige symbolen om dichterbij de kern te komen. Misschien kunnen er ook een paar Taizé liederen gezongen worden, eenvoudige teksten met een heel eenvoudige melodie, die steeds herhaald wordt. Ik zou ervoor willen pleiten, dat ook nog meer naar dit soort diensten gekeken zou worden als een missionaire mogelijkheid. Zeker in grotere plaatsen en in stedelijke gebieden, waar stilte als iets heel bijzonders wordt ervaren.

Er is niet één vorm. Het ligt mede aan de streek van het land, het type mensen dat er woont of het in een behoefte voorziet. Doe altijd iets wat past in jouw context. Doe nooit iets omdat je het zelf zo mooi vindt of denkt, dat dit de oplossing is van het grote probleem hoe we de mensen buiten de kerk bereiken.

5.6 Dialoog en cultuur

Misschien moeten we het aandurven om nog een stap verder te gaan. Dan denk ik aan twee verschillende initiatieven, die toch ook weer iets gemeenschappelijks hebben.

In de eerste plaats aan openbare gespreksdiensten, die in verschillende steden en dorpen gehouden zijn en worden. In het buurthuis of dorps huis is een samenkomst, waarin het gaat over een thema, dat van belang is voor de gemeenschap. Bijvoorbeeld het alcoholgebruik onder jongeren of geweld op straat of de leefbaarheid van de buurt. Daar zit de dominee naast de wijkagent, de welzijnswerker en de directeur van de school. Het voordeel is dat direct duidelijk wordt, dat de bijbel te maken heeft met het hele leven, hetgeen zowel door kerkelijken als randkerkelijken, steeds weer vergeten dreigt te worden. En in dit soort samenkomsten is geen éénrichting verkeer en wordt duidelijk, dat de gelovigen ook iets leren kunnen van de niet- of anders gelovigen. Missionair bezig zijn is ook je verblijden in de wijsheid en de goede inzichten die God buiten de kerk heeft gegeven en dat dan hardop zeggen.

Een tweede soort van initiatief is om in de kerk iets cultureels te organiseren, dat mensen raakt, dat met hun ziel te maken heeft en dat hen wegvoert uit de wereld van het platte vlak en in aanraking brengt met diepere geheimen van mens zijn. Ik denk aan het organiseren van tentoonstellingen en voorstellingen in de kerkruimte. Ik vergeet nooit dat we in Ravenna op een zaterdagavond zomaar een kerk binnenliepen en daar werd een deel Van Dante's Divina Comedia voorgedragen. Een hele kerk vol met allerlei soorten mensen zat ademloos te luisteren. En in Nijkerkerveen doet ds. Van der Sluijs hetzelfde met de oude Veluwe vertellingen. Geloof en kunst hebben veel meer met elkaar te maken dan kerkmensen zich vaak bewust zijn. In ieder geval hebben ze allebei met de ziel te maken, met geroerd kunnen worden, dat er iets is dat uit een andere wereld tot je komt. Het wordt hoog tijd dat we overal in onze kerk meer naar dit soort verbindingen van het christelijk geloof met de diepere lagen van de mensenziel op zoek gaan.

Nederland is opnieuw zendingsland geworden. En in de zending gaat het om de innerlijke overtuiging te bewerken dat het evangelie het antwoord is op de angsten en verlangens van de ziel.

5.7 Gespreksvragen

- Durft u onkerkelijke vrienden die op zoek zijn naar de betekenis van geloven mee te naar een gewone dienst in uw gemeente? Wat denkt u, dat ze eraan zouden kunnen beleven?
- Wanneer spreekt een preek volgens u zoekers van buiten aan? Wat vindt u van de hier genoemde randvoorwaarden?
- Heeft u wel eens overwogen andersoortige bijeenkomsten te beleggen voor mensen die de gewone diensten beschouwen als iets voor een kring van ingewijden? Welke invulling zou u dan kiezen? Met wie zou u over de invulling willen overleggen? Zou u bijvoorbeeld ook mensen uit de doelgroep zelf erin willen betrekken?

Over de auteur:

Drs. W. Dekker is hoofd vorming en educatie bij de IZB, een vereniging binnen de Protestantse Kerk voor zending in Nederland.

6 Luisteren naar de preek

Door Ruard Ganzevoort

In dit artikel gaat het vooral over de vraag wat er gebeurt tussen de hoorder en God en hoe de preek daaraan dienstbaar kan zijn.

6.1 De preken die de luisteraars horen

Naast de preek die door de voorganger gehouden wordt, zijn er de preken die door de luisteraars gehoord worden. En tussen al die preken kunnen grote verschillen bestaan. Soms horen mensen iets wat nooit gezegd is, vaak horen ze maar ten dele wat er wel gezegd is. Er zijn net zoveel preken als aanwezigen.

Dit betekent dat we op een andere manier moeten leren denken over de preek. Wat er gebeurt tussen de voorganger en de tekst en hoe dat leidt tot een preek die op een bepaalde manier gehouden wordt is belangrijk. Het meest wezenlijke van de preek is echter wat er gebeurt tussen de hoorder en God en hoe de preek daaraan dienstbaar kan zijn. Uiteindelijk gaat het er immers om dat het verhaal van God en het levensverhaal van mensen op zo'n manier bij elkaar komen dat ze elkaar tot verstaan brengen. Doordat het raakt aan onze persoonlijke verhalen, gaan we dat wat we horen uit de Schrift op een nieuwe manier begrijpen en daardoor komt ook ons verhaal in een nieuw licht te staan. Daarom gaat het ook niet alleen of zelfs in de eerste plaats om de precieze uitleg van een tekst, maar om de verbinding die hoorders kunnen maken met hun eigen leven, zodat ze hun eigen leven en de Schrift nieuw en dieper gaan begrijpen.

Dat is dus anders denken over de preek. Als we te algemeen zeggen dat de preek Woord van God is, dan zadelen we de voorganger op met een bovenmenselijke opdracht en lopen we het grote risico dat we een mens zozeer op een voetstuk plaatsen dat het wel mis moet gaan. Als we echter denken aan de vele preken die gehoord worden door de luisteraars, dan heb ik er niet zoveel moeite mee om te vragen of deze of die preek voor hen Woord van God was. Door het zo te stellen, is er alle ruimte om ook van sommige preken te zeggen dat ze – in elk geval voor deze luisteraar – niet Gods Woord waren. Bovendien doet het meer recht aan het verlangen van de hoorder, die ten diepste op zoek is naar een Woord van God om mee te kunnen leven. Uiteindelijk zijn we in de geloofsgemeenschap niet op zoek naar boeiende lezingen of leuke ideeën van deze of gene voorganger en ook niet naar autoritaire verkondiging door een voorganger die ons de les leest, maar naar een ontmoeting met God zelf. En dat is wat in het luisteren naar de preek wat meer aandacht mag krijgen.

6.2 Inbedding in het heilig spel van de liturgie

Wil de preek bij de hoorder bijdragen aan een nieuw verstaan van zowel Schrift als levensverhaal, dan is er misschien voor een deel ook een ander soort preken nodig. In plaats van een preekstijl die een bepaalde boodschap zo precies en concreet mogelijk naar de mensen brengt, gaat het er dan om zo te preken dat hoorders de ruimte hebben hun eigen leven mee te laten klinken bij het luisteren. De preek zal dan vooral ruimte moeten scheppen, suggesties moeten oproepen, en soms expres meerduidigheid en vragen open laten met de bedoeling en in het vertrouwen dat de hoorder de preek 'afmaakt'.

Maar er is meer nodig. Om het zo te kunnen ervaren dat de preek werkelijk bijdraagt aan een ontmoeting tussen het individuele levensverhaal en het verhaal van de Schrift, is het ook nodig dat het is ingebed in de viering waar een heilig spel gaande is. De eredienst is een ritueel dat

van A to Z gericht is op het scheppen van een ruimte waarin de ontmoeting tussen God en mens mogelijk wordt. In dat heilige spel wordt de toon gezet. De ontmoeting wordt met woorden en gebaren vorm gegeven – votum en groet, zegen, gebed. In de aankleding – met kleur, muziek en soms andere liturgische uitingen – wordt meteen duidelijk dat dit niet een gewone plaats is maar een ruimte die gevuld is met diepere en symbolische betekenissen. We lezen en zingen van teksten die soms ver afstaan van het gewone taalgebruik en beseffen dat we met bijzondere zaken bezig zijn. Al deze elementen horen bij het heilige spel van de viering van de geloofsgemeenschap. Ze helpen ons om open te gaan voor die vreemde ontmoeting met een Woord ‘van buiten’ dat openbarend kan werken in ons persoonlijke levensverhaal. Waar we in de beweging stappen die de liturgie ons aanbiedt, daar kan de preek tot ‘sacrament’ worden. Dat wil zeggen: ook al zijn en blijven het gewone mensenwoorden die klinken in de preek, in, met en onder die mensenwoorden kan een mens een woord van God horen. In, met en onder het bij elkaar komen van het verhaal van God en het eigen verhaal van deze mens kan de aanwezigheid van God zelf ervaren worden.

Bij het denken over de preek gaat het dus ook om het denken over de liturgie als inbedding van de preek. Welke vormen en structuren bieden de hoorder ruimte om deze tijd, plaats en gemeenschap te ervaren als een sacramentele ruimte waarin God zelf ontmoet kan worden? Verschillende mensen en groepen kunnen wel verschillende vormen nodig hebben.

6.3 Volledige aanwezigheid

Soms lijkt de preek niet meer dan een projectiescherm waar we als hoorder onze eigen ideeën op projecteren en dan doen alsof de voorganger dat gezegd en bedoeld heeft. Soms ook gaat het meer in conflictvorm en zetten we ons vooral af tegen wat we horen. We horen dan vooral dat wat aansluit bij waar we toch al mee bezig zijn. In beide gevallen komt het niet tot een ontmoeting die leidt tot een nieuw en dieper begrip van ons eigen levensverhaal en van de Schrift. Wat is er dan bij de hoorder nodig om zo’n ontmoeting wel te kunnen vinden? In de eerste plaats is dat een volledige aanwezigheid en in de tweede plaats een ontvankelijk oor en hart. In verschillende christelijke tradities was deze voorbereiding op de liturgie dan ook een belangrijk onderdeel.

De volledige aanwezigheid is van belang omdat anders het eigen levensverhaal niet aan de orde komt. Wanneer we in gedachten vol zijn van de week die achter ons of juist voor ons ligt, wanneer we ons laten afleiden door wat niet werkelijk ter zake is, wanneer we vooral gericht zijn op interessante theologische gedachten, wanneer we ons vooral afvragen wat er met alle andere hoorders gebeurt, dan is er weinig ruimte om geraakt te worden. Het vraagt een zekere meditatieve levenshouding die begint met aarden in het eigen bestaan (en dat begint letterlijk ook in het eigen lijf). Alleen als ons eigen leven volledig meekomt in de beweging van de liturgie, kan er iets van die ontmoeting gebeuren. Voor sommigen helpen vormen van gebed, meditatie of muziek als voorbereiding om tot die volledige aanwezigheid te komen en het is goed om daar vooral ook een eigen weg in te zoeken. Naast dit voorbereiden is het van belang dat het hele leven mee mag komen in de beweging. Wie in haar of zijn leven een deel onderdrukt, ontkent of verbergt, die zal ook merken dat de ontmoeting met God aan dat deel voorbij gaat. Het maakt daarbij niet uit of het gaat om delen die buiten beeld blijven omdat anderen dat deel afwijzen, of om iets waar we zelf graag van af zouden komen. Het maakt ook niet uit of het gaat om oude of nieuwe pijn of om iets waar we ons schuldig over voelen. Zolang er een deel is dat we buiten de ontmoeting willen houden, zijn we niet volledig aanwezig.

6.4 Een ontvankelijk oor

Volledige aanwezigheid is echter niet alles. Het kan er zelfs toe leiden dat we zo vol zijn van en bezig met onszelf dat er geen ruimte meer is om een stem van buiten te horen. Daarom is het tweede aspect, een ontvankelijk oor en hart, net zo belangrijk als de eerste. Ook net zo moeilijk, trouwens, want het vraagt om een tegenstrijdige beweging. Eerst moeten we ons richten op het bewustzijn van onze eigen aanwezigheid en vervolgens op de aanwezigheid van anderen en van de Ander. Die ontvankelijkheid voor wat van buiten op ons af kan komen, heeft alles te maken met het aanwakkeren van het verlangen. Verlangen is nooit alleen maar een verlengstuk van onszelf. Het gaat juist om iets of iemand buiten onszelf, een gemis dat opgevuld zou moeten worden. Verlangen zit precies in de spanningsboog tussen een gemis dat we ervaren en een volheid die er zou kunnen zijn. Het aanwakkeren van het verlangen naar volheid, naar God misschien ook, heeft er dan ook mee te maken dat we de spanning opvoeren tussen onze eigen aanwezigheid en de ontvankelijkheid voor wat op ons af zou kunnen komen. In dat verlangen wordt de ontmoeting met God mogelijk.

Dat klinkt allemaal zwaar en ingewikkeld, maar misschien is dat alleen omdat het nu zwart op wit staat. In de praktijk is dit wat we doen op momenten dat er inderdaad iets gebeurt. We kunnen ook zeggen: dit is precies het werk van de Geest die zich met de geest van mensen verbindt en in mensen wil werken op zo'n manier dat zij zelf volledig meetellen en open staan voor de ontmoeting met God. Dat het werk van de Geest is, wil echter niet zeggen dat de mens er niets aan moet doen. Integendeel. In het werk van de Geest is de inzet van de mens onmisbaar en als zij zich voorbereiden op een ontmoeting met God, dan is dat een 'geestelijke oefening'.

6.5 Gespreksvragen

- Wat hoopt u in een preek te ontvangen?
- Heeft u wel eens ervaren dat in een preek uw levensverhaal en het verhaal van de Schrift elkaar diep raakten? Wat gebeurde er toen en wat betekende dat voor uw leven?
- Denk terug aan een recente of opvallende preek. Op welke wijze heeft die preek ruimte gemaakt voor een ontmoeting met God?
- Welke liturgische vormen helpen u om de aanwezigheid van God (of een heilig moment) te ervaren? Wat belemmert u?
- Wat helpt u om volledig aanwezig en ontvankelijk te zijn in een eredienst?
- Welke delen van uw leven houdt u buiten de ontmoeting met God?

Over de auteur:

Prof. dr .R. Ruard Ganzevoort is hoogleraar praktische theologie aan de VU (Amsterdam). Hij publiceert onder meer over levensverhalen, pastorale zorg, preken en rituelen. Verdere informatie op www.ruardganzevoort.nl.

7 Inclusief preken: preken zodat je niemand uitsluit

Door Johan Smit

In dit artikel gaat het over de vraag hoe je zo kunt preken dat ook mensen met verstandelijke beperkingen er iets aan beleven en van leren.

7.1 Het 'Woord' centraal

In het zuiden van Frankrijk zag ik tijdens een fietstocht een klein bordje langs de weg dat naar een kerk verwees. Het bleek om een schuilkerkje te gaan, een huis dat alleen als kerk herkenbaar was aan het luidklokje in de schoorsteen. Het was van protestantse christenen geweest die aan het eind van de Middeleeuwen hier naartoe waren gevlucht. Er stond een bord met uitleg over het specifieke van het protestantisme. 'In de Russisch-orthodoxe kerk draait alles om de liturgie. In de Rooms Katholieke Kerk gaat het om de eucharistie. In de protestantse kerk staat het Woord centraal'. Het meest intrigerend waren de woorden die er tussen haakjes op volgden: 'De voorganger moet een woordkunstenaar zijn'. Maar wat is eigenlijk een woordkunstenaar als het om de preek gaat? Is dat, als ene uiterste, een predikant die met veel omhaal van woorden toch weinig te zeggen heeft, of is het, als andere uiterste, een voorganger die met weinig woorden toch de kern weet te raken? Om welke woordkunst gaat het eigenlijk? En tellen de hoorders ook nog mee?

7.2 Uitsluitend(e) woorden

Mijn vriend Klaas Kuijt is een man van middelbare leeftijd met een verstandelijke en lichamelijke beperking. Hij kan niet lezen en schrijven maar is bijzonder genoeg wel heel handig met computers. Klaas gaat graag naar de kerk maar dan wel naar de gewone kerkdienst en niet naar aangepaste kerkdiensten. Hij vindt dat hij er op zondag gewoon bij hoort; en terecht. Zijn geloof in God is rotsvast en Jezus is zijn vriend. Hij bidt vaak dat hij weer kan lopen maar heeft er tegelijk vrede mee dat hij beperkingen heeft want 'daar ben je toch niet minder om'.

Klaas heeft geluk want de wijkpredikant van Klaas is een woordkunstenaar. Voordat de 'echte' preek begint, komt hij van de preekstoel af. Hij gaat dicht bij de hoorders staan en laat dan een voorwerp of tekening zien. Met een paar woorden brengt hij dan voor hoorders zoals Klaas tot leven wat hij daarna met veel woorden aan de volwassenen gaat 'zeggen'. In zijn preek voor hoorders met een beperkt begripsvermogen maakt hij van het Woord een Daad. Klaas kan bijna altijd terug vertellen of nadoen wat de predikant in dat beeldend moment heeft voorgedaan. Van de 'echte' preek kan hij alleen de gewichtige toon en de retoriek van de predikant imiteren. De inhoud gaat geheel aan hem voorbij. Als de preek uitsluitend uit woorden zou bestaan, dan zou Klaas zijn 'uitgesloten'.

7.3 Het perspectief van hoorders met een verstandelijke beperking (en anderen)

Als ik de preek beschrijf vanuit het perspectief van mensen met een verstandelijke beperking laat ik mijn vriend Klaas aan het woord. Hij zegt:

1. Het doet mij goed als ik gewoon tussen de mensen zit. Dat geeft me een veilig en vertrouwd gevoel.
2. Ik heb een verstandelijke beperking maar met mijn levenservaring wil ik graag als volwassene aangesproken worden en niet op een kinderachtige toon.

3. Ik ga graag wat meer vooraan zitten. Dan ben ik dichtbij de predikant en kan ik hem goed zien en hij mij. Dat kan ik makkelijker mijn aandacht erbij houden en volgen wat de predikant zegt en doet.
4. Ik vind het fijn dat de predikant domineeskleren aan heeft. Hij is tenslotte de dienaar van God die van God gaat vertellen. Hij krijgt van mij veel krediet.
5. Ik wil graag een duidelijk herkenbaar begin van de preek. Dan weet ik tenminste dat het de preek is en dat het begonnen is. Dan kan ik me beter concentreren. Misschien kan iemand een kaars aansteken of de bijbel open leggen op de lessenaar.
6. Ik vind het belangrijk dat de predikant helemaal zichtbaar is bij de preek. Want ik begrijp zijn woorden niet altijd maar kan dan aan zijn lichaamstaal aflezen wat hij bedoelt. En met de moderne techniek hoeft die preekstoel ook niet meer zo nodig.
7. Ik vind het fijn als de predikant uit zijn hoofd vertelt en met gebaren en geluiden voor doet wat hij bedoelt als Jezus bijvoorbeeld boos of blij is. Bovendien kan hij mij dan blijven aankijken en zien als ik iets wil zeggen.
8. Ik vind het fijn als de predikant vraagt wat ik zelf geloof. Dan ben ik in mijn eigenheid gekend en dan kan ik zelf ook iets van Jezus en God vertellen.
9. Bijbelwoorden zijn voor mij best moeilijk. Ik hoop dat de predikant in makkelijker woorden praat. Als hij bijvoorbeeld het woord 'gerechtigheid' gebruikt, moet hij ook laten zien dat het over mijn leven gaat. Korte zinnen helpen ook.
10. Een bijbelverhaal is voor mij een gebeurtenis die zich hier en nu afspeelt. De onvoltooid verleden tijd snap ik niet.

7.4 Hoorders voor wie te veel woorden te weinig zijn

Sinds ik als predikant voor mensen met een verstandelijke beperking werk, ben ik heel anders gaan preken. Ik herinner me nog mijn eerste preek in hun midden. Nog voel ik de dikke zweetdruppels over mijn rug lopen toen ik al na enkele zinnen merkte dat mijn woorden over hun hoofden heen gingen en in het niets verdwenen. Een verbale preek bereikt hen niet en trouwens veel andere hoorders ook niet. Ze vallen erbij in slaap, staan op en lopen en op zijn best blijven ze je passief en met glazige ogen aankijken.

Willen ze een preek of verhaal kunnen begrijpen, dan moet de verteller oogcontact met hen maken en lichamelijke nabij zijn. De verteller moet korte zinnen spreken en woorden moeten concreet verwijzen naar iets tastbaars, zoals 'vuist' of 'hand'. Meer abstracte woorden zoals 'lachen' en 'huilen' moeten worden ondersteund door lichaamstaal, dus door een stralend gezicht bij 'lachen' en een gebogen hoofd en een zakdoek die de tranen afwist bij 'huilen'. Zodra een preek van papier wordt voorgelezen, waarbij de predikant verscholen gaat achter een lessenaar of preekstoel en er geen oogcontact is, verbreekt de voorganger het contact met deze hoorders.

7.5 Maak van je woord een daad

Preken kunnen ook worden gehouden in 'dialoog' en met gebruikmaking van 'totale communicatie'. Predikanten verlaten de preekstoel en staan tussen de hoorders. Ze maken contact met en kijken hen aan. Ze preken uit hun hoofd en gebruiken hun lijf om te laten zien wat woorden uit de bijbel uitwerken. Ze geven ruimte voor eigen geloofsverhalen van de hoorders. In dialogische preken worden de hoorders betrokken bij de preek, in vraag en antwoord, in geuren en kleuren, in lachen en huilen, in (letterlijk) zoeken en vinden. Dat schept ruimte voor de Geest. Maak van het Woord een Daad, zou mijn suggestie zijn bij de preek. En

mijn stellige overtuiging is: als je recht kunt doen aan deze hoorders, doe je het aan alle hoorders.

7.6 Voorwaarden voor inclusief preken

Met de tien 'aanwijzingen' die ik hier geef, is een eerste gesprek mogelijk over de preek die 'niemand uitsluit' en de basis vormt van een vitale en inclusieve geloofsgemeenschap. Ze sluiten aan bij het perspectief dat Klaas geeft.

1. Zijn de materiële voorwaarden voor een inclusieve preek in orde, zoals een goede geluidsinstallatie met draagmicrofoon en ruimte voor de voorganger om nabij de hoorders te gaan staan en toch zichtbaar te zijn?
2. Is de voorganger herkenbaar en is er aandacht voor een veilige en spiritueel gedragen sfeer?
3. Is er een vertrouwde zitplaats voor hoorders die het moeten hebben van de lichamelijke nabijheid aan de voorganger? Zijn er gemeenteleden die mee vooraan komen zitten en zo invulling geven aan een inclusieve geloofsgemeenschap?
4. Is er aandacht besteed aan een markering van een herkenbaar begin van de preek, bijvoorbeeld met een klein ritueel, zodat de sfeer geheiligd wordt en de Geest tot leven wordt gewekt?
5. Is er contact met de hoorders, worden zij aangekeken, aangesproken en betrokken bij het verhaal in vraag en antwoord, in actie en reactie? De inclusieve preek (homilie!) is geen monoloog maar heeft een dialogische vorm, met ruimte voor vraag en antwoord, voor gezamenlijke reflectie en voor het vinden van onverwachte perspectieven. Zo bevordert je de concentratie en het luistervermogen.
6. Is de preek in de onvoltooid tegenwoordige tijd, zodat het bijbelverhaal zich hier en nu aan ons voordoet?
7. Is er voldoende sprake van 'totale communicatie' waarin alle zintuigen worden gebruikt en aangesproken om met elkaar te communiceren over een bijbelverhaal of bijbels thema? In taal is dat vooral 'signaaltaal', dat is taal die gebruikmaakt van geluiden en lichaamstaal die uitbeeldt wat woorden teweeg brengen. Bijvoorbeeld de klank 'Oh' en het gebaar van 'hand naar de mond' als het om verwondering gaat.
8. Zijn de 'Grote Woorden' en de symbooltaal uit de bijbel en het abstracte bijbels ABC (zoals 'gerechtigheid') voldoende concreet gemaakt en bijvoorbeeld vertaald naar concrete fysieke ervaringen van de hoorders?
9. Is de aanspreektoon van de preek zuiver, volwassen en niet kinderachtig?
10. Is de preek voldoende gericht op de ziel of bijna alleen gericht op het verstand?

7.7 Gespreksvraag:

Hoe inclusief is de preek in uw gemeente?

Over de auteur:

Drs. J. Smit is praktisch theoloog en pastoraal supervisor. Hij is projectcoördinator bij het Instituut voor Theologie en Sociale Integratie (Itsi) en werkte voordien bij de Stichting Philadelphia Zorg. Hij verzorgt cursussen en trainingen.

Klaas heeft toestemming gegeven voor de vermelding van zijn naam en opvattingen.

8 Kerk is geen theater, theater is geen kerk

Door Ferdinand Borger

In dit artikel gaat het over de predikant als verteller die de hoorders meeneemt, doordat hij laat zien hoe belangrijk de boodschap van de Bijbeltekst hier en nu is voor hemzelf.

8.1 Kan de voorganger leren van de acteur?

In kerk en theater komen oude tradities en thema's aan de orde. Het theater is vrij om te kiezen, de kerk is gebonden aan Schrift en traditie. Beide zijn er op uit dat het publiek de zaal anders zal verlaten dan het is binnengekomen. Maar de voorganger is geen acteur en de kerkdienst is geen theatervoorstelling. Daarmee is echter niet alles gezegd. Want ik denk wel degelijk dat er theatrale elementen zijn die van toepassing kunnen zijn op de kerkdienst en op de preek. Daarbij zeg ik met nadruk kunnen, want het moet geen wet worden. Laat ik een tweetal noemen. Allereerst de verbinding van de acteur met haar of zijn rol. En in de tweede plaats de kunst van het vertellen.

8.2 Verbinding en transformatie

Wanneer een acteur speelt, verbindt de tekst van zijn rol zich aan zijn lijf en leden. De acteur transformeert nooit in zijn geheel naar de rol die hij speelt en bij het publiek blijft er altijd het besef dat de situatie iets heeft van 'alsof'. De rol blijft altijd een optelsom van de tekst van zijn rol en zijn eigen fysiek. De rol kan niet zonder zijn stem, noch zonder zijn lijf. Hamlet heeft zich zo door de geschiedenis heen telkens opnieuw aan verschillende acteurs verbonden. Elke tijd gaf het spel zijn eigen kleur en speelstijl. Er bestaat in dat opzicht geen objectieve Hamlet, het toneel zoekt door de geschiedenis heen de subjectiviteit van de acteur. De acteur zet zijn subjectiviteit in om de rol vorm en inhoud te geven. Hij kan niet anders.

In de kerkdienst kan de tekst van de lezing nooit los worden gezien van de persoon van de voorganger. Zodra hij/zij het Woord neemt, verbindt de tekst zich aan hem of haar. De Bijbel verbindt zich aan de voorganger en wil door hem of haar worden vertolkt op dit moment. Er wordt geen transformatie naar een rol verwacht zoals bij een acteur. De voorganger staat voor de moeilijke opdracht zich de tekst toe te eigenen en duidelijk te maken wat de noodzaak is van deze tekst op dit moment. Het is geen situatie van 'alsof' maar van noodzakelijkheid. Vanuit een theatraal perspectief gezien is het duiden van deze noodzaak het begin van de preek. De voorganger kan zich beroepen op de traditie en op studie en exegetische, maar meer dan dat vraagt de preek om het hier en nu van het Woord. Als kerkganger zal mij duidelijk moeten worden gemaakt waarom wij op dit moment niet aan dit verhaal voorbij kunnen. In de spanning van de verkondiging staat de voorganger dus zelf op het spel, bijna als de speler op het toneel. De vraag moet dan worden gesteld: wat kan de voorganger hier van de acteur leren?

8.3 Hoe neemt de voorganger de hoorder mee?

Elke toneelvoorstelling begint met een kennismaking met de personages waar het stuk om draait. We noemen dat de expositie. We leren het hoofdpersonage kennen in zijn/haar omgeving, zien de dagelijkse bezigheden, familieverbanden, vriendschappen etc. Alles wordt uit de kast gehaald om sympathie voor de personages te wekken en mij als toeschouwer te verleiden mee te gaan in het verhaal dat komt. Dit moment is een 'alles of niets' moment. Ik

moet hier en nu als toeschouwer worden meegenomen. Haak ik af, dan is de voorstelling niet aan mij besteed.

Aan het begin van de preek moet vanuit theateraal perspectief hetzelfde gebeuren. Met dit verschil: er hoeft niet zozeer een identificatie op te treden met personages uit het verhaal, maar ik moet mij kunnen identificeren met de zoektocht van de voorganger. Ben ik bereid met hem of haar mee te gaan? Is de vraag die wordt opgeworpen naar aanleiding van de tekst – en waarop in de preek een antwoord wordt gezocht - ook mijn vraag? Dit is het meest cruciale moment van de preek en ook het meest onderschatte. Te vaak hoor ik in inleidingen van preken zinnen als: 'We kennen allemaal het verhaal wel van...' 'We weten allemaal dat', 'Ik hoef u niet te vertellen dat'. Dat laatste moet nu juist wel. Natuurlijk hebben trouwe kerkgangers de verhalen al eerder gehoord, ze zijn niet nieuw. En natuurlijk hebben ze in hun leven een eigen interpretatiegeschiedenis met dit verhaal opgebouwd. Ze hebben zich - hopelijk - al talloze malen geïdentificeerd met de voorganger die het verhaal opnieuw stem gaf. Toch zal die identificatie op dit moment opnieuw moeten plaatsvinden. Ons onderzoek naar het theater levert zo een nieuwe vraag op: ben ik als hoorder bereid mee te gaan met de zoektocht van de voorganger? Lukt het hem/haar mij te verleiden en sympathie te winnen voor de vraag van zijn betoog?

Soms probeert een voorganger dit door te preken vanuit het standpunt van één personage en 'in de huid te kruipen van'. Ik kijk daar vaak met enige huiver naar. De voorganger is geen acteur en moet dat ook niet willen zijn. Voor een werkelijke transformatie naar een personage zitten de voorganger binnen de dienst een aantal dingen in de weg: de toga bijvoorbeeld, die als beroepskleding de liturgische rol ondersteunt maar absoluut niet bijdraagt aan een toneelrol; en de liturgische ruimte, die heel anders dan het lege podium van het theater vol staat met symbolische elementen.

8.4 Vertellen

De voorganger kan nog iets anders leren van het theater en dan met name van kleinkunst en cabaret. En voor alle duidelijkheid: evenmin als de predikant acteur is, is hij ook geen cabaretier. Je kunt van een predikant niet verwachten dat hij/zij een verhaal vertelt zoals een cabaretier dat doet. Aan cabaretvoorstellingen wordt met try-outs lang gesleuteld, grappen worden uitgeprobeerd en timing wordt bijgesteld. Het is ondoenlijk voor een predikant, met wekelijks één of twee preken, een niveau in communicatie te bereiken dat aan het cabaret gelijk is; het is ook helemaal niet nodig. Wel kunnen twee elementen uit het cabaret de voorganger helpen. Engagement wil ik daarbij als eerste noemen. De cabaretier start niet vanuit een bestaande tekst, zoals het klassieke toneel doet, maar vanuit een persoonlijke drijfveer. Het verhaal dat verteld gaat worden is bij het publiek niet bekend. Hij start de voorstelling vanuit zijn persoonlijke engagement en zoekt daarbij naar verhalen die verbinden, waarmee mensen zich kunnen identificeren. In de regel, zeker in het cabaret van de laatste jaren, is dat een verhaal in de ik-vorm. De cabaretier transformeert daarbij niet naar een rol, maar zoekt – tegenovergesteld – naar zijn authenticiteit. Hij legt zichzelf bloot voor het publiek en balanceert daarbij op het koord als een koorddanser. Ook de voorganger kan zich, helemaal los van de tekst die op het rooster staat, de vraag stellen naar zijn eigen engagement. Welk verhaal vind ik dat er moet worden verteld? Het voert te ver voor dit artikel, maar dit onderzoek naar engagement raakt de spiritualiteit van de voorganger.

Het tweede dat de voorganger kan leren van de cabaretier ligt in de techniek van het vertellen. Nederland heeft geen sterke vertelcultuur, maar heeft van oudsher wel een sterke preekcultuur gehad. Een aantal cabaretvormen heeft deze preekcultuur verder ontwikkeld, terwijl de

ontwikkeling van het preken binnen de Nederlandse kerken gestagneerd is. Mijn stelling is dan ook dat de preek de kerk verlaten heeft en predikanten binnen de verkondiging meer de rol van leraar op zich hebben genomen. Het preken is vervangen door doceren.

Het cabaret logenstraft de idee dat wij in een beeldcultuur niet meer in staat zouden zijn naar een verhaal te luisteren. Het is opvallend hoe met name binnen evangelische kringen en pinksterkerken de voorganger elementen uit het cabaret opneemt. De liturgische ruimte is vervangen door een podium, waarop de voorganger zich vrij beweegt en tot het publiek richt.

8.5 Gespreksvragen

- Vindt u dat de voorganger zijn persoonlijke geraakt zijn door de tekst en zijn engagement duidelijk moet maken in de preek?
- Vindt U dat de voorganger vooral een 'verteller' moet zijn of eerder een 'docent'?

Over de auteur:

Drs. F. Borger is theoloog en theatermaker. Hij geeft ook les aan predikanten.

Zie voor meer informatie www.tradere.nl

9 Wat is een goede preek?

Door Ron van der Spoel

In dit artikel worden vier criteria voor een goede preek besproken: bijbels, contextueel, bewogen en dialogisch.

9.1 Spreken over preken

Met preken weet je het maar nooit. Als predikant krijg je na afloop van de dienst of later in de week de meest uiteenlopende reacties op dezelfde preek. Sommigen konden er niets mee, anderen heeft het diep geraakt. Als je maar genoeg van die tegenstrijdige reacties op je preken krijgt, kan de neiging ontstaan om maar gewoon te doen wat jezelf het beste lijkt, want je doet het toch nooit voor iedereen goed. Dat klinkt aannemelijk, maar heeft een gevaar in zich. Door maar te doen wat je zelf denkt dat goed is bij het voorbereiden en houden van een preek, maak je het preken tot een puur subjectief gebeuren waarin je niet meer bent aan te spreken op de kwaliteit van de verkondiging. Je wordt onaantastbaar als prediker, niet meer te corrigeren. Spreken over je preken blijkt dan heel gevoelig te liggen, je voelt je aangevallen en relateert het commentaar weg met de gedachte dat de andere gemeenteleden er wel iets mee konden.

9.2 Criteria

Willen we blijven groeien in de verkondiging, willen we aanspreekbaar blijven over onze preken, is het nodig om te midden van alle subjectieve en emotionele opmerkingen te zoeken naar een aantal heldere criteria waaraan een goede preek zou moeten voldoen. Criteria die theologisch doordacht zijn, zodat er ergens een verankering is voor ons spreken over preken. In de homiletiek wordt hier vanaf haar ontstaan over nagedacht. Iedere keer als er een definitie van preken werd opgesteld, kwam daarbij impliciet de vraag naar voren: wat is een goede preek? Daarnaast is vooral de laatste jaren een ontwikkeling gaande waarbij preken in de kerkdiensten geëvalueerd worden. Er zijn gemeenten die de bezoekers van de zondagse dienst bij de ingang een evaluatie formulier meegeven waarin de verschillende onderdelen van de dienst beoordeeld kunnen worden. Soms zijn er speciale preek evaluatie formulieren. Of een preek goed of niet goed is, wordt dus bepaald door welke preekdefinitie iemand hanteert. Om het eenvoudig te zeggen: wat verwacht je van een preek. Ik denk dat het noodzakelijk is dat iedere prediker voor zichzelf een heldere definitie moet kunnen verwoorden van wat hij of zij met het preken beoogt. Wat is preken en wat hoop je dat er al prekend gebeurt. Dit kan natuurlijk per preek verschillen, maar in de kern is preken altijd weer eenzelfde beweging die je probeert te maken. Probeer als prediker - en doe dat ook eens als hoorder - voor jezelf die beweging op papier te zetten. Wat is voor jou een goede preek.

9.3 Een preekdefinitie

Door het schrijven en lesgeven over preken (zie mijn boek: 'Preken is Prachtig') werd ik gedwongen me rekenschap te geven van mijn preekdefinitie. Mijn persoonlijke definitie en dus ook het antwoord op de vraag wat ik een goede preek vind, is: "Preken is de hoorder overtuigen van de relevantie van de bijbelse boodschap voor het dagelijks leven". In deze ene zin zitten voor mij alle elementen die cruciaal zijn voor een goede preek. Ik loop ze een voor een door.

9.4 Bijbels

Om te beginnen is een goede preek bijbels. In iedere goede preek wordt het uitgangspunt duidelijk genomen in een afgebakend Schriftgedeelte. Dat doe je ook bij een thematische preek. Altijd moet de verankering in de Schrift op een heldere manier worden aangetoond, moet de Bijbel echt open gaan en worden uitgelegd. Zorg ervoor dat je de kern, de boodschap van het bijbelgedeelte echt duidelijk hebt, dat dat ook het kernpunt van je preek is. De boodschap van de tekst is bij een goede preek ook de boodschap van de preek, zij het meer verbreed en verdiept vanuit het geheel van de Bijbel. Het gaat dus om een heldere bijbelse boodschap

9.5 Contextueel

Daarnaast is het cruciaal dat die boodschap landt in de context van vandaag, dat het niet een oude geschiedenis is, maar dat het over ons en over onze gemeente en onze wereld gaat. De hoorder moet dus goed in beeld komen in de preek. Toon aan dat de boodschap die je ontdekt hebt relevant is voor ons leven. Wat er gebeurt tussen God en zijn volk, tussen Jezus en de discipelen, tussen Paulus en de gemeenten heeft alles te maken met mij. Hier raken we het terrein van de hermeneutiek en ik hanteer kort gezegd de relationele hermeneutiek: Elia was een man van gelijke bewegingen als wij (Jacobus 5). Dus is wat daar en toen gebeurde relevant voor mij, want God is niet veranderd en als mens herken ik me zo goed in de gedachten en gevoelens van de mensen die ik in de Bijbel tegenkom. Daarom raakt het me als de boodschap die in een gedeelte centraal staat echt naast mijn leven wordt gelegd: het gaat over mij. Dat doet een goede preek.

9.6 Transformatie

Een derde kenmerk van een goede preek is dat wat verkondigd wordt niet vrijblijvend is. Preken gaan uiteindelijk niet om het overbrengen van informatie, maar om het teweeg brengen van transformatie. De Bijbel noemt dat bekering en vernieuwing en groeien in geloof. De prediker gelooft in wat hij ontdekt heeft als de bijbelse boodschap voor die zondag en staat daar ook voor. Hij is er eerst zelf doorheen gekropen, is er zelf door veranderd en gegroeid en dan kan je niet meer een vrijblijvend verhaal houden. Dan wil je mensen in die beweging meenemen, ze overtuigen, in beweging brengen. Jij bent geraakt door wat je hebt ontdekt en dat gun je je hoorders ook zo. Dat is de passie die een goede preek kenmerkt, het is de bewogenheid van een prediker die in vuur en vlam is gezet door het Woord en de Geest en die nu verlangt dat iets dergelijks ook met de gemeente zal gebeuren. Daarbij is iedere hoorder weer verschillend, maar zullen ze allemaal merken dat wat ze in deze preek horen er echt toe doet. Een bewogen prediker legt de boodschap niet vrijblijvend bij de gemeente neer.

Wat is een goede preek? Een preek die bijbels, relevant en indringend of bewogen is. Ik let er dus op bij iedere preek die maak of hoor of het bijbelgedeelte echt tot leven wordt gebracht, of het echt met mijn leven verbonden is en of ik bij de prediker hoor en zie dat dit echt van groot belang is.

9.7 Dialoog

Wanneer je voor jezelf helder hebt wat je een goede preek vindt, is het belangrijk dat je dit als prediker ook communiceert met de gemeente. Zij horen of lezen dan wat jouw verwachtingen van een preek zijn en zullen dan begrijpen waarom je prekt zoals je dat doet. Tegelijkertijd kunnen ze daar hun eigen verwachtingen ten aanzien van je preken aan spiegelen. Dit maakt

een inhoudelijk gesprek over wat jij als prediker en wat zij als hoorders een goede preek vinden mogelijk. Een gesprek dat verder gaat dan het benoemen van eerste indrukken en onderhuidse gevoelens. Een gesprek over de bijbelse boodschap, over de lijnen naar nu, over hoe je daar als prediker mee de preekstoel of het podium op gaat en hoe je daar als hoorder het leven mee leeft. Dan wordt de vraag naar wat een goede preek is hopelijk het begin van een gezamenlijke zoektocht in de gemeente.

9.8 Gespreksvragen

Wat vindt U van de vier criteria voor een goede preek: bijbels, contextueel, bewogen en dialogisch - en waarom? Kunt u een voorbeeld geven?

Over de auteur:

Ds. P.L.R. van der Spoel is predikant van de gemeente Kruispunt in Amersfoort. Hij is de oprichter (in 2002) van de interkerkelijke preekbeweging 'Passie voor preken' en tevens docent homiletiek aan de Evangelische Theologische Faculteit in Leuven.

10 Hoe bereidt de predikant de preek voor?

Door Henk van der Meulen

Dit artikel gaat over het maken en groeien van een preek. Een combinatie van theologisch vakwerk, meditatie en voortdurend de verbinding zoeken met de hoorder en de context.

10.1 Vakmatig en geestelijk

Het voorbereiden van de preek heeft een 'technische' en een 'geestelijke' kant. Die twee horen bij elkaar. Wie alleen het vakmatige aspect beklemtoont, gaat 'preek maken', in de zin van 'fabriceren'. Wie eenzijdig de geestelijke kant benadrukt, onderschat de middelen waarvan de Geest zich wil bedienen. De Geest schakelt de mens niet uit, maar in. Er is aan de ene kant de noeste arbeid van Schriftonderzoek en van het zo goed mogelijk concreet en beeldend formuleren van de boodschap en is er het vertrouwen op de Geest met de bede dat 'God een deur voor het Woord opene'. We onderscheiden ze, maar ze zijn nauw met elkaar verbonden. Voor het recht doen aan beide moet de predikant tijd uittrekken en de kerkenraad mag erop toezien, dat dit ook gebeurt.

10.2 Ontdekkingstocht

Ieder heeft een eigen manier van voorbereiden. De een hecht aan een vaste orde, ook al wordt die nogal eens in de war gestuurd, de ander begint wanneer het haar of hem goed uitkomt. De een werkt liefst onder een bepaalde druk en wacht liever tot het eind van de week, de ander start eerder zo spoedig mogelijk. Er is geen voor ieder passend recept te geven. Maar er zijn wel een 'stappen' die elke prediker in de voorbereiding moet zetten:

1. de 'eerste lezing', 2. exegese en hermeneuse (komen tot verstaan), 3. formuleren van focus en functie, 4. meditatie, 5. structuur aanbrengen (opbouw van de preek), 6. vertolking en communicatie en 7. uitschrijven en goed instuderen.

Wie vroeg begint geeft de preek de kans om te groeien, om te 'worden'. Er is ruimte voor (uit)zoeken en vinden, overpeinzing en (her)formulering. Het is een ontdekkingstocht, waarop naar stemmen geluisterd wordt: die van het Schriftgedeelte, die van andere mensen die je tijdens die week ontmoet of die je in de media of in de literatuur beluistert, en ook die van je eigen innerlijk. Ik beschrijf hoe zo'n 'preekweek', waarin je vier dagdelen aan de preek besteedt, eruit zou kunnen zien.

10.3 Maandag

Op maandagmorgen lezen we het Schriftgedeelte, waarover gepreekt zal worden. Het is het gedeelte, dat mij door een rooster wordt aangereikt of dat in een voortgaande lezing aan de beurt komt of dat in vrije keuze genomen wordt. We lezen de vertaling, die ook de komende zondag in de dienst zal worden gebruikt. Doen we dat hardop, dan komt er al iets mee van de eigen sfeer en klankkleur van het gedeelte. Deze lezing op het eerste gehoor/gezicht (stap 1) is de start van een persoonlijk gesprek met het Woord. Reeds aan het begin vallen ons bepaalde dingen op. Wat hoor je, zie je, proef je? Je pakt een vel papier en noteert iets aan de hand van de volgende vragen: a. wat vertroost me hierin, wat doet me goed dit te lezen? b. Wat is lastig, misschien wel onaangenaam? Wat 'haakt' in dit gedeelte, zoals een nagel in een trui kan doen? c. Waar plaats ik een vraagteken bij? Wat begrijp ik op het eerste gehoor/gezicht niet? Waar moet ik meer van weten (onderzoek naar doen)? En: is er een tekst in het gedeelte, waarvan je vermoedt dat die een sleutelrol in het geheel vervult?

De eerste lezing kent verwondering, misschien ook iets van verbijstering. In elk geval krijgt de eerste lezing hier ook al een meditatieve dimensie. Qua tijd kost dit ons één of twee uur. Een goede mogelijkheid is ook deze eerste lezing samen met gemeenteleden te doen in een preekvoorbereidingsgroep. Voorstellingen, vragen en associaties van zondagse hoorders komen dan meteen op tafel.

10.4 Dinsdag

Op dinsdag heb je een paar afspraken staan, je bereidt 's middags de catechisatie voor 's avonds voor. Je gaat die dag op bezoek of hebt een begrafenis. Of je hebt een vergadering. In ieder geval: je komt met verschillende mensen in aanraking van verscheiden leeftijd en in onderscheiden situaties. Je ontmoet mensen. Onbewust of meer bewust reist de Schrifttekst met je mee. Niet om die gelijk overal in te brengen natuurlijk. Maar misschien worden woorden gesproken of zaken aan de orde gesteld, die je tekst of anders gezegd: jouw bezig zijn met de tekst beroeren. Waar het om gaat is: de andere 'gemeentewerken' worden in meerdere of mindere mate deel van het proces. In het beeld van de tocht: ze reizen mee. Je pakt 's avonds de krant of je ziet naar het journaal en je denkt: als je dat nu eens naast het Schriftgedeelte legt, wat gebeurt er dan?

10.5 Woensdag

Het wordt tijd terug te gaan naar de tekst zelf. Wat staat er nu eigenlijk? En: versta ik wat ik lees? (stap 2). Het Woord wil ons eigen worden, maar het gaat om woorden uit een andere tijd, een andere cultuur, een ander land, een ander volk, een andere taal. Bovendien: het gaat om een boodschap van heil, dat mijn oog niet gezien, mijn oor niet gehoord en niet in mijn hart is opgekomen, maar dat God bereid heeft.

Het lezen van de grondtekst, het zelf vertalen, het opslaan van het woordenboek en de concordantie, het raadplegen van liefst twee goede commentaren vraagt om noeste arbeid. Het gaat niet zo snel. Maar in de langzame tred zit een voordeel: ik heb de gelegenheid om te horen en te zien wat er eigenlijk gezegd wordt. Ik doe nader onderzoek en ontdek dingen, die mij bij de eerste lezing niet waren opgevallen. Ik zoek naar verheldering op vragen die ik maandag heb opgeschreven. Associaties, die ik toen op het eerste gehoor heb genoteerd, moet ik corrigeren. Er openen zich (andere) perspectieven. Exegese is ook graafwerk. Maar als Schriftgeleerde haal ik oude en nieuwe dingen naar boven. Die kunnen je raken. Het kan heel goed gebeuren, dat je tijdens de stugge arbeid van vertalen en vertolken spiritueel geraakt wordt. Meditatie gaat het onderzoeken van de tekst vergezellen.

De perikoop, die aan de orde is, maakt deel uit van de hele Schrift. Het zich beperken tot dit bepaalde Schriftgedeelte behoedt ons ervoor in de preek alles in één keer te willen zeggen. Aan de andere kant staat dit gedeelte niet op zichzelf. Het maakt deel uit van een groter geheel, van een bijbelboek, van de bijbel als geheel. Op het orgel van de preekvoorbereiding zit daarom ook het register van de bijbelse theologie en dat van de dogmatiek. Wanneer deze registers mede opengetrokken worden, krijgen bijbelse verbanden en levende geloofswaarheden klank.

Als we zover zijn gevorderd, formuleren we (stap 3) welke boodschap we gaan verkondigen vanuit *dit* Schriftgedeelte en welke uitwerking van deze boodschap we beogen op *deze* zondag in *deze* gemeente, die in *deze* tijd leeft. Met andere woorden, het gaat nu om het beantwoorden van de twee cruciale vragen in het proces van de preekvoorbereiding, die naar focus en functie: 'om welke boodschap gaat het?' en 'wat zou deze bij de hoorders kunnen/mogen bewerken?'. Het is zaak deze beide zo kort en bondig mogelijk te formuleren.

En ze moeten ook echt (direct) uit *dit* Schriftgedeelte opkomen. Opdat we de eigenheid en hoekigheid van dit gedeelte prediken.

Een lastige, maar wel vruchtbare stap die nu gedaan mag worden, is deze: spreek de geformuleerde focus en functie zinnen tot jezelf (stap 4). Overpeins wat het met je doet, als iemand deze boodschap tegen jou zou zeggen. Hoe reageer je er zelf op? Misschien moet je de formuleringen bijstellen, omdat je ze te algemeen (dus: nietszeggend) vindt. Of omdat je zelf denkt: 'dat klinkt wel vroom, maar ook nogal gemakkelijk; de werkelijkheid is gecompliceerder'.

10.6 Donderdag

Een rede kent een bepaalde opbouw, een verhaal een plot (stap 5). In een preek moet een lijn zitten die de hoorders kunnen volgen. Iedere toespraak heeft ruwweg gezegd begin, midden en slot. Je kunt een globale schets maken van wat je wilt gaan zeggen. Maar er zijn ook predikers die met verrekening van de opdracht dat er kop en staart aan het verhaal moeten zitten, liever al schrijvend beginnen en dan correcties aanbrengen.

De inleiding is kort en richt de aandacht. Ze is de opmaat van het muziekstuk. Het middengedeelte bevat dikwijls meerdere bewegingen of punten. Ze moeten in een goede volgorde worden geplaatst met het oog op de te volgen lijn. En ze staan in verbinding met focus en functie. Dus, geen onnodige uitweidingen en geen berijden van stokpaardjes.

Net als het begin staat het slot direct in verbinding met focus en functie, eigenlijk het meest met de functie van de preek. In de afronding wordt niet nog gauw even een nieuw thema meegenomen. Ze is niet lang. De prediker rondt af en zet een streep onder wat als de (uit)werking van de preek is beoogd. Maar zij of hij zet er niet een streep áchter. Want als het goed is, werkt wat de hoorders tijdens de preek hebben 'meegemaakt' na het 'amen' door in hun hoofd, hart en handen in de nu begonnen week.

Een boeiende stap is nu het nader uitwerken en invullen van de vertolking van boodschap en werking naar de hoorders toe (stap 6). Hoe ga je de dingen daadwerkelijk zeggen en concreet maken? Enkele hulplijnen waarbij je gebruik kunt maken van je aantekeningen en waarnemingen die je de afgelopen dagen hebt opgedaan, zijn:

Zijn er ervaringen of gebeurtenissen uit de huidige leefwereld die bij je bovenkomen? Ken je een verhaal of een illustratie die de betekenis van focus en functie versterken? Eén goed gekozen voorbeeld werkt doeltreffender dan een overdadig veelal. En: een sprekende levenservaring kunnen uiteenlopende mensen 'meemaken', ook als het vertelde niet (precies) op hun situatie slaat.

Vertolk iets van de blokkades die je zelf ervoer en met vermoede (of in de voorbereidingsgroep gehoorde) moeiten met het Schriftgedeelte.

Bedenk dat je spreekt voor een zeer gemêleerd gehoor (o.a. jongeren, ouderen, gezinnen, *singles*) en benoem verschillende mogelijkheden (zorgen, vreugde, hoop, vrees), zodat hoorders kunnen aanhaken bij wat op hun situatie van toepassing is (multiperspectivisch preken).

10.7 Vrijdag

Het komt op deze dag tot het uitschrijven van de preek (stap 7). Dat is een creatieve fase in het proces van voorbereiding, waarin aandacht wordt besteed aan wijze van zeggen en woordkeus. Bovendien ordenen gedachten zich, komen meegedragen overwegingen bovendien en krijgen inzichten stem. In het verwoorden doen hoofd en handen, maar ook gevoel en emotie mee. Over het gebruik maken van een manuscript op de kansel gaan de

meningen uiteen. De een hecht aan zorgvuldige taal waaraan geslepen en geschaafd is, de ander aan het (bijv. met behulp van *mindmapping*) uit het hoofd (en hart) preken om oog in oog met de hoorders te staan. Aan beide benaderingen zitten voordelen en nadelen. Persoonlijk hecht ik aan een met zorg gecomponeerd, op spreektaal toegesneden manuscript, dat goed wordt ingestudeerd, zodat de hoorders zoveel mogelijk worden aangekeken. De preek is geen lezing, maar een rede en 'de kerk is geen penhuis, maar een mondhuis' (Maarten Luther).

10.8 Een voorbereidingsgroep

Een preekvoorbereidingsgroep heeft voordelen maar er zijn ook enige gevaren. Eerst de voordelen. Zo'n groep kan de betrokkenheid van de hoorders bij de prediking als geheel, bij het voorbereiden van de(ze) preek (of ook: de eredienst), gezamenlijk en persoonlijk, vergroten (de organist, cantor, lector zou hiervan deel uit kunnen maken). Het persoonlijke filter waarmee de prediker zeeft wat er aan vragen bij de hoorders zou kunnen leven, wordt beïnvloed. De prediker krijgt reacties en associaties van de(ze) hoorders uit de eerste hand. En zij of hij krijgt zicht op waar bij de(ze) hoorders 'de schoen wringt' en welke woorden in de Schrift voor de hoorder die geen theologische studie gevolgd heeft, uitleg en vertolking behoeven.

Er zijn ook gevaren waarop moet worden gelet. De prediker moet geen voorzitter van deze groep zijn. Hij of zij moet oppassen voor persoonlijke mededelingen, waarin wat in vertrouwen door een lid van de groep is opgemerkt in de preek wordt voorgesteld. De theologische expertise die de prediker bezit, kan worden ingebracht, maar moet voor het open beraad van deze groep functioneel zijn. We moeten ons bewust zijn van een zekere machtsvraag. De leden van de groep moeten op hun beurt hun ontvankelijkheid ook tijdens de zondagse dienst zien te bewaren en niet maar benieuwd zijn naar wat de prediker met hun opmerkingen 'gedaan heeft'. Ook de (wisselende?) samenstelling van de groep en de wijze waarop een groep 'werkt' moeten bedacht en gereflecteerd worden.

10.9 Gespreksvragen

- Wat verwacht u van de preek?
- Waar moet de prediker in de voorbereiding van de preek volgens u in het bijzonder werk van maken?
- Wat vindt de prediker van dit stappenplan?
- Hoe denkt u over het nut van een preekvoorbereidingsgroep?

Over de auteur:

Dr. H.C. van der Meulen in universitair docent praktische theologie in het bijzonder pastoraat en homiletiek aan de Protestantse Theologische Universiteit.

11 Voorwaarden bij het spreken over de preek

Door Jodien van Ark

In onderstaande aanbevelingen staan enkele richtlijnen voor het gesprek over de preek.

11.1 Helderheid over de doelstellingen van het gesprek

Zorgvuldig nadenken over het doel van de bespreking van de preek is voorwaarde voor een vruchtbare bespreking. Bij een gemeenteavond zal dat doel anders zijn dan bij een gesprek in de kerkenraad. Als de kerkenraad met de gemeente en de predikant nagegaan heeft wat in de eredienst en de prediking van belang is kan dat mede uitgangspunt zijn voor het gesprek. De vraag: "waar willen we uitkomen met de bespreking?" moet zo helder mogelijk beantwoord worden door degene die het gesprek leidt. Bijvoorbeeld:

- "We willen dat kerkenraadsleden / gemeenteleden zich kunnen uitspreken over hun beleving en daardoor meer betrokken raken op de preek";
- "We willen de band tussen de preker en de hoorders versterken";
- "We willen samen op zoek gaan naar andere of nieuwe vormen voor de preek";
- "We willen nagaan wat wij als gemeente verwachten van de eredienst en van de preek".

Als er geen helderheid is over het doel wordt het gesprek diffuus en wordt het moeilijk om de uitkomsten van een gesprek vorm te geven in het beleid. Bovendien bestaat de kans dat van tevoren al stellingen betrokken worden. Of de deelnemers, zowel de prediker als de hoorders, durven zich niet echt uitspreken.

11.2 Emoties

Een preek die raakt of dat element juist helemaal mist, roept emoties op en in een gesprek over de preek komen die ook tevoorschijn. De gespreksleider moet niet bang zijn voor gevoelens en zonder oordelen ruimte geven aan de verhalen over beleving, zowel positief als negatief.

11.3 Van oordeel naar beleving

In de protestantse traditie staat de preek behoorlijk centraal in de eredienst, het is een kerncompetentie van de predikant en je mag daarvan als hoorder iets verwachten. De artikelen in deze bundel geven een staalkaart weer van deze verwachtingen. Tegen die achtergrond is het te gemakkelijk om over een preek alleen maar een oordeel te geven in termen van: was het een goede preek of niet? Een open gesprek over de preek gaat verder en biedt aan ieder de kans om eigen verwachtingen, beleving en ervaringen te delen. En ook om na te gaan of en hoe aan deze verwachtingen voldaan kan worden. Je kunt de vragen zo stellen dat ze daartoe uitnodigen:

- Als u na afloop van de kerkdienst bij de koffie zou vertellen welke boodschap u hebt gehoord, wat zegt u dan? (de zogenaamde 'koffieboodschap')
- Wat hebt u beleefd tijdens de preek? Wat raakte u?
- Wat verwacht u van de preek?

Het vereist veel van de begeleider van het gesprek om door te vragen en mensen bij hun beleving te houden en niet te oordelen.

11.4 Tijd en ruimte

Voorwaarde voor een echte gedachtewisseling is een setting waarin ieder goed gezien en gehoord kan worden. In kleine groepen lukt dat doorgaans beter dan in een grote groep. De ervaring leert dat met meer dan 12 mensen de groep te groot is om dat te bereiken.

Bovendien is het nodig ruimte te creëren die uitnodigt tot gedachtewisseling. Kies dus geen vergader-setting maar een open, ronde ruimte. Het kost minstens een uur om een uitwisseling vorm te geven, en liefst meer. Hoofdstuk 12 in deze bundel geeft daarvoor een paar werkvormen.

11.5 Vormgeving

Spreeken over één concrete preek levert meer op dan de algemene vraag: wat betekenen preken voor u?

Essentieel is dat de prediker bij de bespreking aanwezig is (maar niet als gespreksleider!) en dat de gespreksleider bewaakt dat het over de preek en niet over de prediker gaat.

Zorg ervoor dat de deelnemers aan het gesprek de preek zo mogelijk ook hebben kunnen lezen en een aantal vragen hebben gekregen ter voorbereiding. Mogelijke vragen:

- Wat is voor u de koffiebodschap?
- War wordt u geraakt, wat beleeft u? (getroost/ verrast/verdrietig/ geïrriteerd/ blij, enz.)
- War voelt u verbinding met uw alledaagse leven?

11.6 Afronding en eventuele nazorg

Het gesprek sluit af met een samenvatting van de belangrijkste gesprekspunten door de gespreksleider.

Het doel (zie punt 1) wordt herhaald en de gespreksleider concludeert of het doel bereikt is en op grond daarvan wordt een vervolg afgesproken.

In een korte ronde wordt ieder uitgenodigd liefst in 1 woord zijn/haar beleving van deze bespreking te geven. Daarover vindt geen discussie meer plaats.

Het kan zijn dat mensen, de deelnemers of ook de prediker, naar aanleiding van dit gesprek aangeven graag nog eens (persoonlijk) door te willen praten. Maak daarvoor zo mogelijk direct afspraken.

Over de auteur:

Drs. J.D. van Ark is docent agogische vakken op het Seminarium van de Protestantse Theologische Universiteit en zelfstandig trainer en procesbegeleider.

12 Modellen voor het gesprek in de gemeente en in de kerkenraad

Door Ate Klomp

Dit artikel geeft twee voorbeelden voor het gesprek over de preek: voor de opzet van een gemeenteavond én voor de opzet van een kerkenraadsdag.

12.1 Vooraf

Uitgangspunt is dat er een gespreksleider is én een inleider en dat de eigen predikant deze rollen niet vervult maar wel aan de gesprekken deelneemt. Zorg vooraf dat de doelstelling van het gesprek duidelijk is: wat wilt u met het gesprek bereiken, wat gaat u doen met de uitkomsten en hoe past dat in het beleid van de gemeente.

U kunt begeleiding of advies vragen van de gemeenteadviseur in uw regio.

12.2 Opzet van een gemeenteavond

Opening

Introductie van het thema (10 minuten)

Belangrijk is om hier het doel van de bijeenkomst aan te geven. In hoofdstuk 11 worden een aantal mogelijke doelstellingen voor het gesprek aangegeven. Maak duidelijk waarom het in dit gesprek gaat en wat er met de resultaten gedaan wordt.

Werkvorm: 'Alles op één lijn' (20 minuten)

Zorg dat er in de zaal, bijvoorbeeld langs de wand, ruimte is waar alle deelnemers kunnen staan. Vertel de mensen dat daar een denkbeeldige lijn loopt van 0 tot 100. (Hang eventueel A4tjes op met 0, 50 en 100.) Leg uit dat 100 betekent dat iets heel belangrijk voor iemand is en dat 0 wil zeggen dat dit geen waarde voor iemand heeft.

1. Vraag eerst aan de mensen om een plek te kiezen op de lijn van 0 tot 100 bij de vraag: 'Hoe belangrijk is de eredienst voor u?' Als iedereen ergens staat, vraag dan 4 of 5 mensen of ze willen toelichten waarom ze juist daar, bij 1 of bij 80 etc. staan. Kies mensen uit verschillende posities.
2. Vraag de deelnemers om opnieuw positie te kiezen, naar aanleiding van de vraag: 'Hoe belangrijk is de preek voor u?' Ook nu vraagt u weer een vijftal mensen om hun keuze toe te lichten. U kunt hier ook vragen wie er op een heel andere plek staat dan bij de eerste vraag.

Ten slotte trekt de gespreksleider enkele conclusies.

Inleiding (maximaal 30 minuten)

In deze inleiding kan op de verschillende aspecten worden ingegaan die in de brochure 'In gesprek over de preek' aan de orde komen. Aan de hand van de artikelen in de brochure zijn een aantal clusters te benoemen die in een inleiding aan de orde kunnen komen. Geef in elk geval aandacht aan de punten 1, 2 en 3. U kunt afhankelijk van de doelstelling van de avond daarnaast kiezen voor verschillende andere accenten.

1. De verschillende vormen van preken en daarmee samenhangend de verschillende accenten in de doelen van de preek.

2. De verwachtingen en verlangens van de verschillende hoorders over de preek.
3. De preek als 'Woord van God'.
4. Sluit de preek aan bij het levensverhaal en de actualiteit?
5. De bijzondere rol van de prediker als authentiek verteller en vertolker.
6. De keus voor een thematische invalshoek of het leesrooster en de rol van de bijbel.
7. De voorbereiding door de predikant als theoloog en de rol van een voorbereidingsgroep.
8. De plaats van de preek in de liturgie en de samenhang.
9. Is de preek wel toegankelijk voor iedereen? En voor jongeren?
10. Hoe missionair kan een preek zijn en hoe ervaart een buitenstaander de preek?
11. Hoeveel basiskennis is er eigenlijk nodig om een preek te verstaan?

Vragen naar aanleiding van de inleiding.

Pauze (15 minuten)

Gesprek in groepjes (30 minuten)

Verdeel de aanwezigen in groepjes van ongeveer 5 personen (zorg voor voldoende papieren met vragen, pennen en schrijfpapier) Vraag of in elk groepje iemand gespreksleider wil zijn en iemand anders korte notities maakt van het gesprek.

Praat met elkaar over de volgende vragen:

1. Welke verwachtingen hebt u van een preek?
(als voorbeeld kunt u elementen uit de inleiding kiezen of de stellingen over het doel van de preek zoals ze hieronder in het model voor het gesprek op een kerkenraadsdag zijn geformuleerd).
2. Hebt u een vermoeden welke bedoeling uw predikant(en) heeft/hebben met de preek? Probeer u dat eens te omschrijven.
3. Wat raakt U in de preek?
4. Afhankelijk van de gekozen invalshoek kunt u een of enkele vragen gebruiken die bij de verschillende artikelen in de brochure zijn geformuleerd.

Het gesprek gaat niet over een concrete preek maar vraag van de deelnemers wel om zo mogelijk concrete voorbeelden te geven om te verduidelijken wat zij bedoelen.

Conclusies (20 minuten)

Laat plenair kort even rapporteren uit iedere groep.

Schrijf conclusies op een flap.

Geef de eigen predikant gelegenheid voor een korte reactie.

Sluiting

12.3 In gesprek over de preek in de kerkenraad

Opzet van een kerkenraadsdag.

Inloop met koffie en thee (30 minuten)

Opening

Introductie programma

Uitleg en toelichting op het doel van de bespreking van het thema (10 minuten)

Alles op één lijn (20 minuten)

Zie de beschrijving hierboven bij gemeenteavond.

Topper zoeken (20 minuten)

Bespreek met de aanwezigen achtereenvolgens de volgende twee vragen:

1. Noem een preek die belangrijk voor u geweest is. Hoe lang is dat geleden? En bij welke gelegenheid was dat?
2. Hoe lang is het geleden dat een preek u raakte?

Met een groep van 20 personen is deze werkvorm nog goed te gebruiken. Als er meer mensen zijn is het aan te raden om kleinere groepen te vormen van 10 a 12 personen. Plenaire uitwisseling is dan niet noodzakelijk.

Pauze (15 minuten)

In de hoek (30 minuten)

Het gaat in deze werkvorm om een aantal stellingen over de preek. Deze stellingen liggen verspreid in de zaal, elk op één A4, in de hoeken of langs de wand. De bedoeling is dat de deelnemers eerst langs de verschillende stellingen lopen en vervolgens hun plaats innemen in de ruimte afhankelijk van de mate waarin ze het met een stelling eens zijn. Zo kan iemand vlakbij de stelling staan waar hij/zij het van harte mee eens is. Ook kan iemand een positie kiezen tussen twee of meer stellingen, omdat meerdere stellingen aanspreken.

Afhankelijk van de gekozen invalshoek en de doelstelling van de bespreking worden 4 of 5 stellingen geformuleerd.

Bijvoorbeeld:

- Ideaal: de preek raakt mij en nodigt mij uit om mijn leven te veranderen.
- Ideaal: de preek heeft iets nieuws in zich en leert mij met andere ogen naar de werkelijkheid kijken.
- Ideaal: de preek biedt mij troost en bemoediging.
- Ideaal: de preek gaat in op actuele vragen.
- Ideaal: de preek legt het woord van God uit.

Als iedereen positie gekozen heeft, gaat de gespreksleider rond en zorgt dat iedereen de gelegenheid krijgt om te vertellen waarom hij of zij juist op die ene plek staat.

Inleiding (30 minuten)

Voor aanknopingspunten zie de beschrijving hierboven bij de suggesties voor een gemeenteavond.

Vragen naar aanleiding van de inleiding.

Conclusies (15 minuten)**Lunch** (1 uur)**In gesprek** (45 minuten)

Het gesprek kan gaan over 'de prediking in de eigen gemeente in het algemeen' maar kan ook gekoppeld worden aan een concrete recente preek. Ieder van de deelnemers heeft die dan zo mogelijk gehoord en daarna nog eens doorgelezen. Dat vraagt wel om extra voorbereidingen voorafgaand aan de kerkenraadsdag. De hieronder geformuleerde gespreksvragen 1 en 2 kunnen als leidraad dienen voor het luisteren en bij het lezen.

Verdeel de aanwezigen in groepjes van ongeveer 5 personen (zorg voor voldoende papieren met vragen, pennen en schrijfpapier) Vraag of in elk groepje iemand gespreksleider wil zijn en iemand anders korte notities maakt van het gesprek.

Praat met elkaar over de volgende vragen:

1. Welke verwachtingen hebt u van de preek?
2. Wat raakt U in de(ze) preek?
3. Hebt u een vermoeden welke bedoeling uw predikant(en) heeft/hebben met de preek? Probeer u dat eens te omschrijven.

NB: Als u het gesprek voert naar aanleiding van een concrete preek gebruik die dan alleen als voorbeeld en maak er geen tekstanalyse van want dat leidt af van de hoofdvragen.

4. Afhankelijk van de gekozen invalshoek kunt u een extra vraag gebruiken die bij de verschillende artikelen in de brochure zijn geformuleerd.

Bespreek ook met elkaar de volgende meer beleidsmatige vragen:

5. Wat voor gemeente zijn wij, wat betekent dit voor onze eredienst en wat verwachten wij in dit verband van de prediking?
6. Denkt u dat het goed is dat het gesprek over de preek een geregeld of vast onderdeel in de kerkenraadsvergadering wordt?

Scorelijst (15 minuten)

Eerst persoonlijk invullen en dan met de andere leden van hetzelfde groepje bespreken:

Wat verwacht u van een goede preek? Kruis van onderstaande mogelijkheden aan welke u belangrijk vindt en wat u onbelangrijk vindt.

	Onbelangrijk	Belangrijk
Bemoediging en vertroosting		
Een goede bijbeluitleg		
Het aanzeggen van vergeving van zonden		
Richtlijnen waar je je aan moet houden		
Mooie zinnen waar je over na kunt denken		
Oriëntatie in levensvragen		
Oproepen tot actie in de wereld		
Stimulans voor persoonlijke godsdienst		
Leren hoe als christen in het dagelijks leven te staan		
Anders, nl		

Pauze (15 minuten)**Plenair**

- Verzamelen op een flap van de resultaten van 'In Gesprek' en 'Scorelijst'. (30 minuten)
- Conclusies trekken: wat zijn de resultaten van deze bespreking. (30 minuten)
- Belangrijke vragen zijn:
 - Wat levert deze dag ons op?
 - Welke maatregel(en) moeten we nemen om te zorgen dat het resultaat van de dag een plek krijgt in het kerkenraadswerk en in de gemeente.

Sluiting

Over de auteur:

A. Klomp is gemeenteadviseur bij de Protestantse Kerk in Nederland, regio-Noord

13 'Preekje' in jongerenvieringen

Door Ronelle Sonnenberg

13.1 Inleiding

Eén van de elementen in jongerenvieringen is de preek, ook wel 'preek', praatje, of (s)preekje. De verkleinwoorden en aanhalingstekens laten zien dat de toespraak minder massief en luchtiger is of wordt geacht te zijn dan 'normale' preken. De jeugdleider of predikant houdt een toespraak waarin een (bijbels)thema of bijbelverhaal in relatie wordt gebracht met het leven van de jongeren en andersom. Tegelijkertijd wordt gezocht om dit 'preekje' door specifieke voorbeelden, iets kortere lengte en een thematische insteek te onderscheiden van een 'gewone' preek.

13.2 Vormen

Uit de jongerenvieringen lijkt op te maken dat er door een open en creatieve aanpak van de preek heel wat te bereiken valt. De praktijk laat verschillende vormen zien. De modaliteit van de gemeente speelt een rol en de visie die de gemeente op de prediking heeft. Tevens is de grootte van de groep en de leeftijdssamenstelling van de groep van invloed.

- In jeugddiensten in orthodoxe gemeentes vormt de preek door de predikant of jongerenwerker een substantieel onderdeel waar uitgebreid de tijd voor wordt genomen; 20-30 minuten. Er wordt geprobeerd om (visuele) voorbeelden, die vaak ontleend zijn aan de leefwereld van jongeren, in de preek te integreren. Soms volgt na de dienst een preekbespreking;
- er zijn jongerenvieringen waarin sprake is van kortere varianten, namelijk een '(s)preekje' waar in circa 5 min het thema en/of een bijbelgedeelte wordt uitgelegd;
- verder worden creatieve varianten ingezet, bijvoorbeeld een uitleg bij een stelling in een debat of bij een theaterperformance;
- een preek in youth worship kan ook worden uitgedrukt door middel van theatervormen;
- een andere vorm waarin het element van 'preekje' terugkomt is een workshop 'meek a preek' op o.a. het event XMasproof van JOP. Jongeren ontdekken hier onder begeleiding van een predikant een bijbeltekst en proberen zelf de boodschap in een 'preekje' over te brengen.

Opvallend is dat in verschillende jongerenvieringen onderlinge gesprekken en debatten rond een thema de plaats van een preek in nemen of eraan complementair zijn. Jongeren exploreren het thema met elkaar. De predikant heeft in deze gesprekken vaak een coachende functie en dient voor verdieping van het gesprek te zorgen.

13.3 Thematische insteek

Meestal wordt er voor een jongerenviering gekozen voor een thema: klimaatverandering, vriendschap, mission impossible etcetera. Het thema wordt uitgewerkt en toegelicht en in het verlengde daarvan ook de bijbelgedeelten die gelezen zijn. De Bijbelgedeeltes fungeren als een 'opstapje' voor de preek of het onderlinge gesprek. Een thematische insteek geeft de dienst een rode draad en een focus en wordt vaak gezocht met het oog op de belevingswereld van jongeren.

13.4 Dialogisch karakter

In het algemeen ligt er een sterke nadruk op gesprekken, bijvoorbeeld kringgesprekken, gesprek met gasten of preekbespreking. Deze dialogische vormen, waarin de actieve deelname van jongeren hoog is, stimuleren de wederzijdse herkenning. Jongeren brengen hun eigen overtuigingen onder woorden en zoeken bevestiging bij anderen. Daarin is ook ruimte voor pluralisme, in de zin van verschillende opvattingen en ervaringen. Pluralisme in youth worship creëert voor jongeren betekenis: ‘...je kunt van anderen leren, van andere perspectieven en ideeën’ en ‘haar opmerkingen laten me denken over mijn overtuiging’.

13.5 Beleven en leren

Als het om jongeren gaat, denken we al snel aan de belevingscultuur waarin ze leven: ‘je bent jong en je wilt beleven’. De gedachte is dan vaak dat een preek hier moeilijk in past. Het is waar dat veel jongeren betekenis genereren door ervaring en beleving en minder door een woordelijk discours. Ook is het waar dat veel jongeren zich redelijk kritisch uit laten over de gemiddelde preek, gehouden door een dominee in moeilijke woorden en heel lang en saai. Maar er zijn tevens indicaties gevonden dat jongeren betekenis in een uitleg op meer woordelijk en analytisch niveau niet uitsluiten. Op grond van het onderzoek naar jongerenvieringen en events zou ik als het om de ‘preek’ gaat aan ‘je bent jong en wilt beleven’, willen toevoegen ‘je bent jong en je wilt leren’. Opvallend is dat veel jongeren de preek en de onderlinge gesprekken in lokale jongerenvieringen evalueren rond het aspect van leren. Ik heb iets of ik heb niets geleerd, was vaak het antwoord op de vraag of ze iets aan de viering hebben gehad. Dit leren heeft verschillende aspecten. Jongeren waarderen een ‘preek’ positief als het *nieuwe* ideeën en inzichten oplevert rond een tekst of thema, graag willen ze iets nieuws horen.

Dit kan zijn dat een preek, soms met een duidelijk appèl, hen inspireert voor het dagelijkse leven. Het gaat hierin met name om een proces van bewustwording van wat je waarom doet. Dit kan verschillende dimensies hebben: bijvoorbeeld sociaal-ethisch, of een aspect van zelf bewust kiezen voor het geloof. Nieuwe inzichten kunnen ook betrekking hebben op de verduidelijking van hoe God op hen betrokken is. Het kan ook gaan om nieuwe kennis over een bijbelverhaal of een thema.

Jongeren vinden het dus belangrijk om iets nieuws te leren en dat kan ook in een uitleg. Daarbij is van belang dat het leren als éénrichtingsverkeer en overdragen van (rationele) kennis naar de achtergrond schuift ten gunste van een manier van leren waarin participatieve processen centraal staan [zie noot]. Leren is dan persoonsvorming; toetssteen is de zelfvorming, de eigen zinverlening en keuzebepaling (autonomie) van de leerling. In veel jongerenvieringen zie je deze stijl in meer of mindere mate ook naar voren komen.

13.6 Gesprek met jongeren

De wijze waarop jongeren preken evalueren en toe-eigenen hangt ook samen met de fase van de adolescentie waarin ze zich bevinden. Leeftijds aanduidingen zijn slechts benaderingen, er is een grote individuele variatie wanneer een bepaald aspect van de ontwikkeling in de adolescentie zich aandient. Bij benadering [zie noot hoofdstuk 14] wordt de vroege adolescentie tussen 10-13 jaar, de middenadolescentie tussen 14-18 jaar en de late adolescentie tussen 19-22 jaar geplaatst. Daarbij worden de volgende kenmerken van de verschillende fasen genoemd: de vroege adolescentie, waarin de psychoseksuele ontwikkeling kenmerkend is en het proces van losmaking van de ouders op gang komt; de middenadolescentie, waarin experimenteren met diverse keuzemogelijkheden centraal staat;

en de late adolescentie, waarin jongeren beginnen verplichtingen aan te gaan met betrekking tot maatschappelijke posities en persoonlijke relaties. Er zijn aanwijzingen dat het vermogen tot abstractie en reflectie en het onder woorden brengen van ervaringen en meningen zich pas vanaf de leeftijd van ongeveer 15 jaar goed ontwikkelt. Willen we de prediking evalueren ook met het oog op de jongeren, dan zullen we in gesprek moeten gaan met hen. Daarbij dient rekening gehouden te worden met de fase waarin jongeren zich bevinden.

13.7 Wat willen we van jongeren weten en met hen ontdekken?

Wie in gesprek gaat met jongeren over de preek zal eerst de vraag moeten beantwoorden: met welke leeftijdsgroep gaan we in gesprek en waarom?

Zijn we op zoek naar preekvormen die misschien beter bij jongeren zouden passen? Willen we het thema van doelgroep differentiatie verder doordenken? Willen we weten hoe een specifieke preek is overgekomen?

13.8 Gespreksvragen

Als de evaluatie van een concrete preek of vormen belangrijk gevonden wordt, kunnen in het gesprek met jongeren sommige van de onderstaande vragen aan bod komen:

Naar aanleiding van een concrete preek:

- Wat hebben de jongeren ontdekt in een specifieke preek/(s)preekje?
- Wat hebben de jongeren geleerd/ontdekt over God?
- Wat hebben de jongeren geleerd/ontdekt over zichzelf?
- Wat hebben de jongeren geleerd/ontdekt in relatie tot een ander/de wereld?
- Hadden de jongeren bepaalde vooronderstellingen en verwachtingen bij het thema?
- Hebben de jongeren nog iets gemist?
- Waren er dingen die voor de jongeren uit onverwachte hoek kwamen?

Over thema's en preekvormen:

- Welke thema's zijn relevant voor jongeren?

Laat niet alleen thema's door jongeren aandragen, maar leg ook thema's aan hen voor. Soms kan een thema net vanuit een ander perspectief wel relevant zijn.

- Hebben jongeren behoefte aan andere preekvormen en zo ja, waarom? Hebben ze hiervoor suggesties/tips?

[noot: in het hoofdstuk 'Om verder te lezen' vindt u verwijzingen naar S.Miedema over leren door jongeren als persoonsvorming en naar J.de Wit over de indeling van jongeren in leeftijdsgroepen.]

Over de auteur:

Drs. P.M. Sonnenberg werkt aan de Protestantse Theologische Universiteit in Utrecht en doet onderzoek naar 'youth worship' zoals dat gestalte krijgt in onder meer jongerenvieringen, jeugddiensten en nationale jongeren evenementen.

14 Om verder te lezen

In de verschillende artikelen wordt verwezen literatuur die we hier vermelden. Sommige boeken zijn alleen nog tweedehands te verkrijgen of te lenen via de bibliotheek.

Op internet is met het zoekwoord 'preken' of 'preek' (of in het Engels: 'sermon') heel veel materiaal te vinden. Enkele links naar websites die direct te maken hebben met de artikelen in deze brochure geven we hier aan.

Het materiaal van deze brochure is integraal op de website van de Protestantse Kerk in Nederland te vinden en onder vermelding van de herkomst vrij te gebruiken.

Literatuur:

- dr. F.(Ciska) Stark: Proeven van de preek. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de prediking als Woord van God. Proefschrift 2005. Uitgeverij Boekencentrum.
- dr. Bert Altena: Wolken gaan voorbij. Een homiletisch onderzoek naar mogelijkheden voor de preek in een postmodern klimaat. Proefschrift, 2003. Uitgeverij Boekencentrum.
- drs. P.L.R.van der Spoel: Preken is prachtig. 2^e druk 2008. Uitgegeven door Benedicere en te bestellen op www.prekenisprachtig.nl.
- drs. Johan H.Smit: Zo gewoon mogelijk. Tien theologische tips voor inclusie. 2006. Uitgegeven door ITSI, Utrecht en te verkrijgen via de website www.itsi.nl.
- drs Rolf Robbe: Spreken over preken. Met gemeente, kerkenraad en collega's. 2004. Uitgeverij Boekencentrum.
- dr. W.Verboom: Hulde aan de Heidelberger. Over de waarde van leerdienst en de catechismuspreek. 2005. Uitgeverij Groen.
- dr.Rein Bos: Wij hebben gehoord dat God met U is. Preken vanuit het Oude testament. 2004, uitgeverij Boekencentrum.
- dr. Hanneke Schaap-Jonker: Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars. 2009. Uitgeverij Areopagus.

Bij het artikel van Ronelle Sonnenberg:

- S. Miedema e.a. Alle onderwijs bijzonder. Levensbeschouwelijke waarden in het onderwijs, Zoetermeer 2002, 93.
- J. de Wit e.a. *Psychologie van de adolescentie*, Baarn 2007, 12.

Websites:

www.pkn.nl

www.passievoorpreken.nl

www.itsi.nl

www.prekenisprachtig.nl

15 Ervaringen met de bespreking

Wij zijn benieuwd naar uw ervaringen en vragen u vriendelijk om onderstaande vragen te beantwoorden en uw antwoord aan ons op te sturen.

1. Om welke gemeente gaat het:

2. Wanneer hebt u het materiaal gebruikt (maand en jaar):

3. Hoe en waar (meerdere antwoorden zijn mogelijk):

- In de kerkenraad
- Op een gemeenteavond
- In een gespreksgroep
- Met jongeren
- In een gesprek tussen moderamen/kerkenraad en de predikant
- Anders, nl....

Toelichting:

4. We hebben vooral de volgende artikelen uit de bundel gebruikt:

(geef hier de hoofdstuknummers aan)

.....

Toelichting:

5. Waardering van de bruikbaarheid van de brochure:

Geeft U een cijfer op de schaal van 1:niet bruikbaar – 10:uitstekend bruikbaar :

Toelichting:

6. Wij hebben hierbij gebruik gemaakt van de diensten van een gemeenteadviseur:

Nee

Ja

Toelichting:

7. Wat het gesprek over de preek ons heeft opgeleverd:

8. Als u op een andere manier dan met deze handreiking het gesprek over de preek hebt gevoerd, hoe dan en wat zijn uw ervaringen daarmee?

Uw ervaringen kunt u sturen naar:

Protestants Landelijk Dienstencentrum

Expertisecentrum, t.a.v. mevr. J.M. Florijn

Antwoordnummer 53020

3503 VB Utrecht

Of per email:

j.florijn@pkn.nl